

RAHVUSARHIIVI TOIMETISED

ACTA ET COMMENTATIONES ARCHIVI NATIONALIS ESTONIAE

3 (34)

VABADUSSÕJA MITU PALET

Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920

Koostanud Tõnu Tannberg

Rahvusarhiiv
Tartu 2019

RAHVUSARHIIVI TOIMETISED

ACTA ET COMMENTATIONES ARCHIVI NATIONALIS ESTONIAE

3 (34)

Peatoimetaja Tõnu Tannberg

Tegevtoimetaja Katre Kaju

Toimetuskolleegium:

Liisi Esse (Stanford), Jürgen Heyde (Leipzig), Enn Küng, Lea Leppik,

Aleksander Loit (Uppsala), Ago Pajur, Ulrike Plath, Kai Tafenau,

Helina Tamman, Bradley Woodworth (New Haven)

Toimetanud Katre Kaju

Resümeed tõlkinud Peeter Tammisto ja autorid

Resümeed toimetanud Bradley Woodworth

Kujundanud Helina Tamman

Autoriõigused kuuluvad Rahvusarhiivile, autoritele ja tõlkijatele, 2019

ISSN 2585–5654

Trükitud OÜ GREIF trükikojas

Sisukord

- 5 **Tõnu Tannberg**
Saateks
- 9 **Ago Pajur**
Eesti riigikaitse korraldamine Vabadussõja eel
- 119 **Mati Kröönström**
Saksa okupatsioonivägedest Eestis Vabadussõja algul
- 151 **Hent Kalmo**
Briti laevastiku saabumise diplomaatiline eelmäng
- 185 **Arto Oll**
Suurbritannia seisukohad Eesti suhtes
ja Briti eskaadri tegevus Soome lahel 1918–1919
- 235 **Merike Jürjo**
Koolipoisid Vabadussõjas
- 265 **Peeter Kaasik**
Henry C. Reissar — aatemees või aferist?
- 307 **Urmas Salo**
Punaarmee lüüasaamine Lõuna-Eestis 1919. aasta jaanuari keskel
ja selle mõju olukorrale Lätis
- 339 **Jaak Veske**
Lahingud Jõhvi vabastamiseks Eesti Vabadussõjas jaanuaris 1919
- 365 **Mart Kuldkepp**
Eestlased ja „eestlase vaenlased“.
Survemeetmed baltisakslaste ja nende poolehoidjate vastu
Eesti Vabadussõja ajal
- 423 **Mari-Leen Tammela**
Ristilöödud töörahva nimekiri nr 11 Eesti Asutava Kogu valimistel

- 463 Maie Pihlamägi
Eesti majandus Vabadussõja ajal
- 499 Anna Rinaldo
Meditsiiniabi tagamisest Vabadussõjas
- 521 Toivo Kikkas
Jalaväepolkude majandusülemad Vabadussõjas
- 547 Jaak Pihlak
Vabadussõjas langenud Eesti ohvitseridest
- 586 Lühendid
- 587 Autorid
- 589 Table of Contents

Saateks

1918. aasta veebruaris väljakuulutatud Eesti Vabariik sai omariiklust üles ehitama asuda alles pärast Saksamaa sõjalist kokkuvarisemist sama aasta novembris, kui sea-duslik võim Ajutise Valitsuse näol hakkas sisuliselt tegutsema, seistes silmitsi ohuga, et bolševistlik Venemaa võib iga hetk noore riigi vastu sõjategevust alustada. See oht saigi reaalsuseks 28. novembril Punaarmee sissetungiga Eesti territooriumile. Algas sõda, mida saame õigusega nimetada Vabadussõjaks, kuna selle võitmine tagas meie omariikluse püsijäämise.

Omariikluse sünniperiood ja Vabadussõda on senises ajalookirjanduses üsna palju tähelepanu leidnud. Kuid see ajastu väärib endiselt värsket uurijapilku, mis-tõttu ongi siine kogumik pühendatud tollaste, saja aasta taguste sündmuste ja aren-gute käsitlemisele. Kogumiku artiklid ei keskendu üksnes Vabadussõja sõjalisele küljele, vaid neis analüüsitakse seda teemat laiemas raamistikus, võttes vaatluse alla riigikaitse korraldamise sõja eel, välisabi diplomaatilised ja sõjalised aspektid, kooli-noorte osaluse sõjas, sõjaaegse ühiskonna sisepoliitilised arengud ja muud senises erialakirjanduses tähelepanuta jäänud kitsamad uurimisküsimused.

Saksa okupatsioonivõimu kokkuvarisemise järel võimu enda kätte võtnud Ajutise Valitsuse üks olulisemaid ülesandeid oli riigikaitse korraldamine, et vastu seista Punaarmee võimalikule sissetungile. Ago Pajur analüüsibki põhjalikus uuri-muses detailselt Vabadussõjale eelnenud lühikesel perioodil (11.–28. novembrini) selleks rakendatud meetmeid, keskendudes põhiliselt kaitseväge loomisele, kuid kõr-vale ei jäeta ka Kaitseliidu organiseerimist ning välisabi taotlemise küsimust. Sõja alguseks oli Eesti riigikaitse korraldamine alles algusjärgus ja samal ajal tuli vaenu-pooltel arvestada olukorraga, kus Saksa väed ei olnud veel Eestist lahkunud. Saksa okupatsioonivägede rolli Vabadussõja alguses käsitleb Mati Kröönström, kes näitab oma artiklis, et nende kohalolek aeglustas Punaarmee pealtungi sõja algul. Ühtlasi tuuakse esile ka seni ajalookirjanduses vähe tähelepanu leidnud tõsiasi, et Vabadussõja alguses tegi Eesti sõjavägi sakslastega sisulist koostööd.

Pikemas vaates ei saanud Ajutine Valitsus Saksa vägede toetusega arvestada. Seetõttu pandi õigustatult suuri lootusi välisabile, kusjuures Eesti üheks kõige oluli-semaks liitlaseks Vabadussõjas sai Inglismaa. Ent needki liitlassuhted kujunesid üle

kivide ja kändude. Kogumiku järgmistes uurimustes käsitletaksegi seda teemat lähemalt. Hent Kalmo artikkel on pühendatud Briti laevastiku Eesti vetesse saabumise diplomaatilisele eelloole ning Arto Oll analüüsib paljuski uudsele arhiiviainesele tuginedes Suurbritannia valitsusringkondade seisukohti Eesti abistamise küsimuses ning Briti eskaadri tegevust Soome lahes aastatel 1918–1919.

Välisabist poleks aga mingit kasu olnud, kui Punaarmeele poleks suudetud rindel vastu seista. Kuna Rahvaväe mobiliseerimine kukkus sõja alguses sisuliselt läbi, siis hakkasid lahingutegevuse algfaasis võtmerolli etendama vabatahtlikud. Eri-line koht kuulub siin kindlasti vabatahtlikest koolipoistele — õppursõduritele, kes ilma igasuguse sõjalise ettevalmistuseta suundusid otse koolipingist kõhklusteta rindele. Merike Jürjo artikkel võtabki ülevaاتlikult kokku õppursõdurite osaluse ja selle tähtsuse Vabadussõjas. Peale selle loodi sõja alguses vabatahtlikest eripalgelisi väeüksusi, nagu nt Kuperjanovi partisanide pataljon, Kalevlaste Maleva jmt, millest üks omapärasemaid oli USA kodaniku Henry C. Reissari formeeritud *Scouts*-väeosa. Sellest Ameerika irregulaarsete skautväeosade eeskujul ja välisriigi kodaniku eestvedamisel moodustatud väeosast, selle juhi tegevusest ja hilisemast vastasseisust sõjaväevõimudega saab põhjaliku ülevaate Peeter Kaasiku artiklist. Autor kummutab mitmed senises ajalookirjanduses käibel olevad seisukohad Reissarist kui aferistist.

Otsese sõjategevuse temaatika on kogumikus esindatud eelkõige 1919. aasta alguse sündmustega. Urmas Salo käsitleb oma artiklis Punaarmee lüüasaamist 1919. aasta jaanuari keskel Lõuna-Eestis ning selle mõju olukorrale Lätis. Võtmesündmuseks oli siin Tartu ootamatu vabastamine 14. jaanuaril 1919 — see välistas Punaarmee lõunast kavandatud pealetungi Põhja-Eestisse ning nõrgestas Punaarmee jõude Kuramaal. Jaak Veske aga annab ülevaate 1919. aasta jaanuari keskel Viru rindel toimunud lahingutest, mis päädisid Jõhvi kui olulise teesõlme vabastamisega.

Iga sõda toob esile ühiskonna sisemised pinged. Mõistagi ei olnud erandiks ka Vabadussõda, kus pikka aega tuha all hõõgunud vimm eestlaste ja baltisakslaste vahel lahvas teravaks vastasseisuks. Mart Kuldkepp analüüsibki oma artiklis Vabadussõja ajal Eesti ametivõimude eripalgelisi survemeetmeid baltisakslaste ja nende poolehoidjate vastu, asetades need tollase avaliku arvamuse konteksti. Üldist käsitlust rikastavad mitu juhtumiuuringut konkreetsete järelevõimeetmete rakendamisest. Pinged avaldusid ka riikluse ülesehitamise protsessis, mille üheks rajajooneks olid 1919. aasta aprillis toimunud Asutava Kogu valimised. Nendest võtsid osa kõik poliitilised jõud ühe erandiga. Nimelt jäid valimistest kõrvale kommunistid, kes selle asemel tulid avalikkuse ette lendlehe vormis protestinimekirja — ristilöödud töörahva nimekirjaga. Ühtlasi kutsusid kommunistid kõiki klassiteadlikke inimesi selle poolt hääletama. Selle nimekirja, kuhu oli kantud 120 inimese — nn valge terrori ohvri — nimed, kokkupanemise taustast ja isikulisest koosseisust annab ülevaate

Mari-Leen Tammela põhjalik artikkel. Lisana on publitseeritud ka kõneks olev nimekiri koos seda saatnud üleskutsega.

Sõda jättis tugeva pitseri tsiviilühiskonna tavapärasele toimimisele. Majanduselu allutati sõja vajaduste rahuldamisele, mis eelkõige tähendas sõjaväe ja elanikkonna varustamist toiduainete ja muu vajalikuga. Maie Pihlamägi selgitab faktirohkes uurimuses, mil moel Esimese maailmasõja aegse majanduslaose kaasavaraks saanud Eesti riik Vabadussõja tingimustes oma majanduselu ja rahaturu korraldamisega hakkama sai. Noorele riigile oli suur väljakutse ka meditsiiniabi korraldamine sõja tingimustes. Anna Rinaldo käsitlebki seda teemat, koondades oma tähelepanu eelkõige kolme olulise organisatsiooni — Eesti Sõjavägede Tervishoiuvalituse, Ühistöö ja Eesti Punase Risti — tegevusele.

Iga sõjalise konflikti keskmes on inimene. Kui tavapäraselt pööratakse enim tähelepanu ohvitseridele ja sõduritele, siis sageli unustatakse n-ö rinnet toetavates struktuurides rakendatud inimesed ja nende roll sõjas hoopis ära. Seetõttu on kindlasti uudse probleemiseadega Toivo Kikkase artikkel väeosade, täpsemalt esimeste formeeritud polkude majandusülematest, kes vastutasid oma väeosade majandusala korraldamise eest Vabadussõjas. Läbi isikuloolise käsitluse markeerib autor ära ka üldisemad probleemid, mis majandusalal esile kerkisid. Võit Vabadussõjas sepistati suurte ohvrite hinnaga. Sõjas kaotas eri põhjustel elu ligikaudu 6500 inimest, kellest praegu teadaolevatel andmetel 256 olid ohvitserid või ohvitseri staatusel vastavad Eesti Rahvaväes teeninud juhid, nende hulgas ka üks naine — arst Anna Ainson. Kogumiku viimases artiklis võtabki Jaak Pihlak kokku pikaajalise uurimistöö tulemused ja kirjeldab detailselt Vabadussõja kaotusi ohvitserkonnas. Sealjuures ei piirdu autor vaid arvandmete analüüsiga, vaid annab ülevaate langenud ohvitseride sünnikohtadest, päritolust, rahvusest, hariduslikust taustast ja auastmetest ning osutab edasise uurimistöö vajadusele.

Lõpetuseks on hea meel tõdeda, et siinse kogumiku kaante vahele on tee leidnud väga erinevatele ja uudsetele teemadele pühendatud artiklid, mille autori-tekstiks on nii kogenud kui ka alles oma uurijatee alguses olevad teadlased. Eelöeldut tasub lugejal silmas pidada, kuid koostajana olen veendunud, et kogumik tervikuna käsitleb Vabadussõja teemat mitmest uuest vaatenurgast ning on oluline panus selle sõja historiograafiasse.

Tõnu Tannberg

#403

14
4
ENSY Opetuslaitos
ja Sivistyskeskus
Kielik. Keskus

(Salajane)

Siinä on teesiäni Politiikan

Politiikan Politiikan

(Eesti vaenlast)

Ennen saara oopatooni aegete
tegelaste nimemijad.

Alustatud: } [1919. a.]
Lõpetatud: }

ENSY Opetuslaitos
ja Sivistyskeskus
Kielik. Keskus
14
14

Mart Kuldkepp

Eestlased ja „eestlase vaenlased“.

Survemeetmed baltisakslaste ja nende poolehoidjate vastu Eesti Vabadussõja ajal*

Eestlaste ja baltisakslaste keskaega tagasi ulatuv ühine ajalugu on olnud pikk ja mitmekesine, kuid harva üksmeelne. Läänemere idakaldal kanda kinnitanud saksa päritolu ülikud säilitasid oma keele ja iseteadvuse sajandite vältel eelkõige tänu seisuslikule eraldumisele eesti (ja läti) talupoegkonnast. Eestis ja mujal Baltimaades seetõttu enam-vähem ühte langenud piirid etnilise kuuluvuse ja sotsiaalse staatuse vahel tõid ühest küljest kaasa selle, et saksa kategooria osutus mõnevõrra amorfseks — sotsiaalselt edasipüüdlikel eestlastel oli võimalik teatud määral sakslasteks hakata, isegi kui neil polnud lootust saada aadlimatriklisse kantud.¹ Teisest küljest aga tähendas see, et 19. sajandi lõpukümnenditel ja 20. sajandi alguses massiliikumiseks kujunenud eesti rahvuslusel oli varnast võtta mõnevõrra selgejoonelisem vaenlase-kuvand kui paljudel teistel omasugustel.

See, et eesti rahvusliku liikumise nii sotsiaalmajanduslik kui ka rahvuskultuuriline protest oli suunatud peamiselt ühe ja sama, elitaarse ja väikesearvulise sihtgrupi vastu, muutis eesti rahvusluse märkimisväärselt ühtseks ja tugevaks, mida veelgi võimendas asjaolu, et sakslased olid võimetud leidma poliitilist kompromissi ka

* Artikkel on osa Tartu Ülikooli rahastatavast baasfinantseerimisprojektist PHVAJ16908 „Sõda sõja järel: Eesti sõdurite sõjakogemus 20. sajandil“. Autor tänab õigusajalooliste märkuste eest Marju Luts-Sootakit.

1. Vt nt **Lea Leppik**. Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire. – Historical Social Research/Historische Sozialforschung 2008, Vol. 33, No. 2, lk 56–57.

◁ *Üks Politsei Peavalitsuses nn eestlaste vaenlaste kohta koostatud toimikuist. RA, ERA.1.7.17*

kõige konservatiivsemalt meelestatud eestlastega. Baltisaksa eliidil oli suur hirm iga-suguse poliitika ees, mis võinuks kaasa tuua nende rahvusgrupi languse privilegee-ritud ülemklassi seisusest teisejärgulise vähemusrahvuse omasse. Seetõttu olid eesti rahvuslaste püüdlused viia maa sisekord demokraatlikumale alusele nende jaoks vastuvõetamatud või vastuvõetavad vaid siis, kui samal ajal oleks märkimisväärselt suurenenud sakslaste arvukus ja mõjuvõim. Viimast olnuks võimalik saavutada eest-laste ja lätlaste saksastamise või saksa soost sisserändajate maale kutsumise teel,² ent ka sakslastega koostööle minekut pooldavad jõud eesti rahvuslaste seas olid ometi kaugel sellest, et pidada Saksa kolonisatsiooni soovitavaks või eestlaste ümberrahvus-tumist positiivseks nähtuseks, nagu mh näitasid nurjunud eesti-saksa koostöökatsed 1918. aasta Saksa okupatsiooni eel ja ajal.³

Selline olukord, mis muutis eesti ja baltisaksa poliitikute koostöö peaaegu võimatuks, aitas varasel eesti rahvuslikul liikumisel koos püsida ka muude omavahe-liste erimeelsuste kiuste. Tagantjärele võib öelda, et alles Vene Oktoobrirevolutsioon oli sündmus, mis tekitas sellesse ületamatu lõhe — äärmusvasakpoolsete ja kõigi ülejäänute vahele. Jaan Tõnissoni arreteerimine ja seejärel vabastamine (!) Viktor Kingissepa ja teiste eesti enamlaste poolt pärast Eesti Maapäeva laialisaatmist 1917. aasta novembri lõpus jäi omamoodi lõppakordiks seesugusele blokiülelele läbisaamisele.⁴

Eesti enamlased, kes järgnevate kümnendite jooksul lahustusid Nõukogude kommunismis ja hukkusid stalinlikes repressioonides, kaotasid muus osas oma rahvusliku iseloomu peaaegu täiesti, kuid saksaviha jäi neile omaseks isegi kauemaks kui parempoolse(ma)lt meelestatud eestlastele. Neis ringkondades kandus vastumeelsus baltisakslaste vastu edasi ka Teise maailmasõja järgsesse aega, millest annavad tunnistust kontrrevolutsioonilisi saksa mõisaomanikke kiruvad 1905. aasta

2. Vt nt **Hans Kruus**. Saksa okupatsioon Eestis. Tartu: Odamees, 1920, lk 164–165, 171–174. Kuramaal ja Liivimaa läti osas oli Saksa kolonisatsiooniga tehtud katsed juba 1905. aasta järel ning aastatel 1906–1913 asustati sinna ümber umbes 15 000 Saksa kolonisti. **Arved von Taube**. Von Brest-Litovsk bis Libau. Die baltisch-deutsche Führungsschicht und die Mächte in den Jahren 1918/1919. – Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1918–1920. Hrsg. von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss. Marburg: Herder-Institut, 1977, lk 121.

3. Vt **Mart Kuldkepp**. Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge: eestlased anneksionistliku Saksa poliitika sihtmärgina 1918. aasta okupatsiooni eel. – Esimene maailmasõda ja Eesti, II. Koostanud Tõnu Tannberg. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 24 (31).) Tartu: Rahvusarhiiv, 2016, lk 369–433.

4. Vt **Ants Piip**. Tormine aasta. Ülevaade Eesti välispoliitika esiajast 1917.–1918. aastal dokumen-tides ja mälestustes. Stockholm: Vaba Eesti, 1966, lk 61–70. Nimetada võiks ka Eesti esindajate Johan Laidoneri ja Julius Seljamaa koostööd Viktor Kingissepaga 1918. aasta maikuu Petrogradis: vt **Eduard Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd. Stockholm: Vaba Eesti, 1964, lk 289–290.

revolutsiooni käsitlused Nõukogude parteiajaloolaste sulest⁵ ning riigi- ja baltisaksa anneksionistide ja eesti kodanluse vahele võrdusmärki tõmbavad uurimused Eesti iseseisvumisaastate kohta.⁶ Parempoolse(ma) eesti rahvusluse jaoks tähendasid baltisakslaste *Umsiedlung* ja Eesti iseseisvuse kaotus aastatel 1939–1941 aga seda, et seni pikalt domineerinud (balti)sakslase kui põhivaenlase kuvand asendus kiiresti (Nõukogude) Vene omaga ning 1941. aasta suvel Eestisse tunginud Saksa vägesid tervitati esialgu hoopis vabastajatena.

Käesoleva artikli eesmärk on heita pilk ajajärku, mil saksavastased meeolud olid Eestis võib-olla kõigi aegade haripunktis: Saksa okupatsioonile vahetult järgnenud Vabadussõja perioodi. Sel ajal oli noorel Eesti Vabariigil lausa eksistentsiaalne hirm saksa välis- ja sisevaenlase ees; ühtlasi aga tervitati lõpuks ometi avanenud võimalust ajalooline õiglus jalule seada ja Balti aadlile sajandite pikkuse pärisorjuse eest kätte maksta. Selliste paranoilis-revanšistlike meeolude väljenduseks oli populaarne ja võidukas *Landeswehr*'i sõda ning samal ajal Asutavas Kogus arutuse all olnud ja oktoobrikuus vastu võetud radikaalne maaseadus, millega hävitati suurmaaomand kui baltisakslaste võimu põline selgroog. Samas sattusid Eesti ametivõimude kõrgendatud tähelepanu alla ka siinsed baltisakslased ja nende eestlastest poolehoidjad ise, keda kahtlustati ebalojaalsuses Eesti Vabariigi suhtes või isegi aktiivsetes salasepitsustes selle kukutamiseks.

Artiklis käsitlen Vabadussõja ajal poliitiliselt kahtlaste nn okupatsioonija tegelaste ja *Landeswehr*'i toetajate vastu rakendatud survemeetmeid, mille eesmärk oli saada selgust nende varasemas tegevuses ja hoida ära uusi riigivastaseid tegusid. Ühtlasi püüan asetada Eesti ametivõimude tegevuse omaaegse avaliku arvamuse konteksti — äsja möödunud okupatsioonis haavatud õiglustunne oli oluline ajend tegelemaks baltisakslaste küsimusega niivõrd aktiivselt. Kõrvalteemadena, mis vääriksid edaspidist uurimist, kerkivad esile järelevalvemeetmete seotus maareformiarutelude ja muude Eesti Vabariigi sisepoliitiliste päevaküsimustega, sõjaväe- ja politiseivõimude rivaalitsemine, ning küsimus, kas riigivõimu sanktsioneeritud surveabinõud aitasid ehk ära hoida spontaanseid vägivaldtegevusi. Samuti jäävad praegu lähemalt käsitlemata riigivastases tegevuses kahtlustatud baltisakslaste ja nende pooldajate enda reaktsioonid toimuvale, sh erinevad protestiaktioonid ja abipalved Saksa ametivõimudele; neid on mainitud ainult niivõrd, kui need mõjutasid Eesti ametivõimude poliitikat.

5. Vt nt **Hilda Moosberg**. 1905.–1907. aasta revolutsioon Eestis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1955, lk 98–99.

6. Vt nt **Paul Vihalem**. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917–1920). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960.

Artiklis leidub ka kolm üksikasjalikumat juhtumiuuringut uurimistest, mida järelevalvemeetmete tulemusena algatati. Neist esimene kirjeldab ametivõimude tegevust tuntud okupatsiooniaegse tegelasega ümberkäimisel, teine illustreerib n-ö altpoolt tulevat initsiatiivi saksameelsete ametimeeste paljastamiseks ja kolmas räägib järelevalvealuse isiku vastuhakust, mis päädis eri ametkondade konfliktiga.

Käsitluse peamiseks aluseks on Vabadussõja-aegsed materjalid Rahvusarhiivis ning omaaegne ajakirjandus. Vähemal määral on kasutatud asjassepuutuvat sekundaarkirjandust, memuaristikat jm. Teema uurimist raskendavad mitmed allikaprobleemid: kehvasti on säilinud materjalid Eesti politsei esimesest tegutsemisaastast,⁷ samuti on enamjaolt kaduma läinud kunagise Kindralstaabi teadete kogumise osakonna materjalid. Viimasest on käsitledava teema seisukohalt eriti kahju, sest kui järelevalve vähemtähtsate tegelaste üle jäeti suuresti politsei asjaks, siis olulisemate isikutega tegeles sõjaväeline vastuluure ning kui asi polnud just nii tõsine, et kohtu-uuri ja kätte jõuda, on nende juhtumite menetluskäiku tihti võimatu taastada.

Ajaloolased on seda teemat uurinud vähe; sõdade-vahelisel ajal küllap seetõttu, et vastavad materjalid olid veel salastatud, kuid tõenäoliselt ka poliitilistel kaalutlustel. Hiljem on Vabadussõja-aegseid survemeetmeid oma *Landeswehr*'i sõjast rääkivates artiklites käsitlenud Ago Pajur.⁸ Põgusalt on neid mainitud mujalgi, nt eestlastest ja baltisakslastest⁹ või Eesti politsei ajaloost¹⁰ rääkivates teostes. Lähedalt seotud teemadest on rohkem uuritud baltisakslaste tegevust Saksa okupatsiooni eel ja ajal¹¹ ning muidugi ka maareformi läbiviimist,¹² ent mitte mõisate konfiskeerimist

7. Vt **Mai Krikk**. Eesti politsei. Loomine ja areng 1918–1940. Tallinn 1994, lk 8.

8. Vt **Ago Pajur**. *Landeswehr*'i sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. – Tuna 2009, nr 2, lk 58–64; **Ago Pajur**. *Cui bono?* Landeswehri sõja puhkemine. – Akadeemia 1994, nr 6, lk 1123–1150; **Ago Pajur**. Die Ausbruch des Landeswehrkriegs. Die estnische Perspektive. – Forschungen zur baltischen Geschichte 2009, Nr. 4, lk 145–169.

9. Vt nt **Alo Särg**. Baltisaksa aadel Eesti- ja Liivimaal. Tallinn: Argo, 2018, lk 27.

10. Vt nt **Küllo Arjakas**. Eesti politsei 100 aastat. Tallinn: Post Factum, 2019, lk 31.

11. Vt **Arved von Taube**. Die baltisch-deutsche Führungsschicht und die Loslösung Livlands und Estlands von Russland 1916–1918. – Von den baltischen Provinzen zu den baltischen Staaten. Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Republiken Estland und Lettland 1917–1918. Hrsg. von Jürgen von Hehn, Hans von Rimscha, Hellmuth Weiss. Marburg: Herder-Institut, 1971, lk 97–216; **A. von Taube**. Von Brest-Litovsk bis Libau, lk 70–236; **Olavi Arens**. The Estonian Question at Brest-Litovsk. – Journal of Baltic Studies 1994, Vol. 25, No. 4, lk 305–330; **Aleksander Loit**. Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918–1920. – Tuna 2006, nr 4, lk 50–74; **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd; **M. Kuldkepp**. Rahvusliku enesemääramise kaudu Saksamaa külge.

12. **Imre Lipping**. Land Reform Legislation in Estonia and the Disestablishment of the Baltic German Rural Elite, 1919–1939. Diss. University of Maryland. Michigan, London: University Microfilms International, 1980; **Marju Mertelsmann, Olaf Mertelsmann**. Landreform in Estland 1919. Die Reaktion von Esten und Deutschbalten. Hamburg: Kovač, 2012.

kui karistust riigivastase tegevuse eest. Eesti poliitilise politsei ja luureinstitutsioonide loomisest ja tegevusest on kirjutatud eeskätt seoses võitlusega enamlaste, mitte baltisakslaste vastu,¹³ kuigi tundub, et viimastes nähti kaasajal suurematki ohtu.

Esimesed järelevalvemeetmed pärast Saksa okupatsiooni

Vabadussõja ajal oli eestlasel veel väga värskest meeles, kuidas baltisakslased olid Saksa vägesid juubeldades vastu võtnud ning Saksa sõjaväevõime igakülgsele toetanud ja abistanud. Midagi teati ka selle kohta, et baltisaksa poliitiline eliit oli koos Saksa väejuhatusega pidanud salaplaane kutsuda maale Saksa väed ning liita Eesti ja Läti püsivalt Saksamaaga, millega pidi kaasnema eestlaste ja lätlaste saksastamine ning maa koloniseerimine saksa asunikega. Seetõttu iseloomustab tüüpilist suhtumist Saksa okupatsiooni ja baltisakslastesse Hans Kruusi nending, et Saksa okupatsiooni aeg oli „väga sarnane kõigi teiste tagasikiskumise-aegeadega meie maa elus. Balti aadel on iga valitsevat võimu hääde tagajärgedega oma huvides kasutada osanud. Kuid ükski võim ei ole temale nii lähedal seisnud, kui okkupatsioonivõim, mis, oma iseloomu poolest äärmiselt jäme ja tagurline, kogu aja Balti parunite teenistuses on“.¹⁴

Saksamaa lüüasaamisega Esimeses maailmasõjas tõmmati Balti hertsogiriigi loomise ja maa saksastamise kavadele vähemalt esialgu kriips peale ning 1918. aasta 19. novembril sõlmisid Eesti Ajutise Valitsuse esindajad Saksa valitsuse peavolinikuga Baltimaadel August Winnigiga kokkuleppe, mille kohaselt tuli võim kogu Eestis 21. novembril Ajutisele Valitsusele üle anda.¹⁵ Ühtlasi aga tunti juba ette muret eestlaste võimaliku kättemaksu pärast. Eestimaa rüütelkonna endine peamees Eduard von Dellingshausen, kes 14. novembril ametist loobus, pöördus veel enne tagasiastumist kirjalikult Saksa sõjaväevõimude poole ning palus neil eestlastega peetavatel läbirääkimistel kaitsta baltisakslaste huve.¹⁶

Seda püütigi teha, kusjuures kõigepealt tuli kaitsta Dellingshausenit ennast, kellele Tallinna miilitsaülem oli 15. novembril kohaldanud Tallinnast lahkumise keelu. Seepeale saatis 68. kindralkomando staabiülem major Hermann von Pfistermeister 19. novembril Dellingshauseni palvel Ajutisele Valitsusele enda ja Saksa

13. **Reigo Rosenthal, Marko Tamming.** Sõda pärast rahu: Eesti eriteenistuste vastasseis Nõukogude luure ja põrandaaluste kommunistidega 1920–1924. Tallinn: SE&JS, 2010.

14. **H. Kruus.** Saksa okupatsioon Eestis, lk 168.

15. **Ago Pajur.** Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt novembris 1918. – Ajalooline Ajakiri 2018, nr 2/3, lk 129–132.

16. Samas, lk 116–117.

sõdurite nõukogu allkirjastatud kirja, mis kinnitas, et okupatsiooniväed korraldavad Saksa valitsuse ülesandel edaspidigi saksa soost elanikkonna ja nende omandi igakülgselt kaitset, vajaduse korral ka relva jõul. Baltisakslastele ei tohtinud nende rahvuse tõttu sündida mingeid ebameeldivusi ning neile pidi jääma õigus vabalt reisisida, kuhu ja millal nad tahavad.¹⁷ Päev hiljem avaldas Winnig ise Rigaer Zeitungis seletuse, et kõik saksa soost ja saksa keelt kõnelevad isikud on Saksa vabariigi kaitse all ning okupatsiooni ajal saksameelset poliitikat pooldanud isikutele ei tohi seetõttu osaks saada mingisuguseid kitsendusi. Vastasel juhul, ähvardas Winnig, lõpetab Saksa sõjavägi maa kaitsmise enamlaste eest.¹⁸

Ajutine Valitsus arutas Pfistermeisteri kirja veel samal päeval ning tegi välisministrile ülesandeks teatada, et nemad pole teinud ühtegi avaldust, mis saksa soost elanikke ähvardaks.¹⁹ Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööraha Partei häälekandjas Sotsiaaldemokraat kirjutati aga Winnigi ähvardust kommenteerides, et kui kaitse all mõista ainult baltisakslaste kodanikuõiguste, elu ja julgeoleku kaitset, siis poleks seda kaitset tarviski, kuna Ajutine Valitsus ja Maapäev olid juba korduvalt öelnud, et „meie seda vägivalla rada mööda käima ei hakka, mida sakslased siin tallanud on“. Kaitset võis aga mõista ka laiemalt kui keeldu kehtestada baltisakslastele liikumispiiranguid või nende vara valitsuse kontrolli alla võtta ning sellisele Eesti siseasjadesse sekkumisele tuli igal juhul vastu olla.²⁰

Esimesed sammud okupatsiooniaegsete tegelaste vastu astuti õieti juba päev enne Winnigi lepingu sõlmimist, kui Harju maavalitsus saatis Harjumaa kohalikele omavalitsustele ringkirja, millega tehti neile ülesandeks teatada maakonnavalitsusse okupatsiooniaegsete ameti-eestseisjate²¹ asukoht ja nimi²² ning võimaluse korral järele uurida, kas nende meeste käes on veel mingeid ametiasju, mis sel juhul tuli viivitamatult üle võtta.²³ Kuigi ennekõike oli tegemist sammudega võimu ülevõtmiseks, võis selliste nimekirjade koostamisel olla algusest peale ka muid eesmärke, mida mh näitab see, et osa saadud materjale jõudis hiljem Politsei Peavalitsuse kaudselt tadesse.

17. **A. Pajur**. Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt, lk 117.

18. Saksad tööl. – Sotsiaaldemokraat, 27. november 1918; **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd, lk 355.

19. **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd, lk 355; **A. Pajur**. Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt, lk 117.

20. Saksad tööl. – Sotsiaaldemokraat, 27. november 1918.

21. Saksa okupatsiooni ajal oli maakonna (*Kreis*) alamjaotuseks Preisimaa haldusjaotuse eeskujul kihelkonnale vastav ametkond (*Amtsbezirk*), mille ülemaid nimetati ameti-eestseisjateks (*Amtsvorsteher*).

22. RA, ERA.1.7.3, l. 44, Harjumaa maakonnavalitsuse esimees Harjumaa valla- ja alevivalitsustele, 18.11.1918.

23. RA, ERA.1.7.3, l. 44, Harjumaa maakonnavalitsuse esimees Saue vallavalitsusele, 17.12.1918.

Politsei Peavalitsuse hoone, 1918. Foto: Parikas. RA, EFA.114.A.312.61

23. novembril 1918 allkirjastas kohtuminister Jaan Poska ka üldisema, kõigile omavalitsusasutustele ja seltskondlikele organisatsioonidele mõeldud ettekirjutuse, mis nädal hiljem avaldati Riigi Teatajas. Selles teatati, et Saksa okupatsioonivõimud ja nende abilised olid püüdnud oma tegevust suure saladuskatte all hoida, kuid nüüd oli vaja selles täpselt selgusele jõuda. Seepärast kästi kõigil asutustel ja eraisikutel saata kohtuministeeriumile viivitamatult teateid ja dokumente „okupatsiooni võimude, nende kohalikkude kaastööliste, nagu mõisnikkude, kõiksugu määratud ametnikkude, samuti nuuskurite, provokatorite, pealekaebajate ja kõigi teiste isikute kohta, kes endist võimu toetavad“. Eraldi oli tarvis valgustada selliseid küsimusi nagu okupatsioonivõimude korraldused, isikute kinnivõtmised, mahalaskmised ja trahvimised, allkirjade kogumised, rekvisitsioonid ja okupatsioonivõimude sissetulekud jne. Samuti nõuti andmeid kõigi salaja või avalikult valitseva võimu vastu tarvitusele võetud abinõude kohta.²⁴

Märke usaldamatusest baltisakslaste vastu leidis selleks ajaks juba teisigi. 11. novembril 1918 olid relvad ära korjatud Tallinnas tegutsenud vabatahtliku baltisaksa korrakaitseorganisatsiooni *Bürgerwehr* liikmetelt ning ka seda asendanud

24. Riigi Teataja 1918, nr 3, lk 14, 30.11.1918.

Kaitseliitu võeti esialgu ainult eestlasi. Baltisakslased lisandusid küll hiljem, kui Kaitseliitu kuulumine kohustuslikuks muudeti, ent ka siis paigutati nad eraldi üksustesse, mille kokkupuuted eestlastega piirati miinimumini. Peale selle tõrjuti baltisakslasi eemale sõjaväe loomise juurest. Ago Pajur osutab, et ehkki otsus Rahvaväe loomise kohta ei sisaldanud rahvuslikku diskrimineerimist, puudutas ohvitseride, sõjaväearstide ja -ametnike sundmobilisatsiooni käsk rõhutatult ainult eestlasi. Seetõttu mõtlesid baltisakslased esmalt omaenese väeosade moodustamisele, kuni jõudsid 27. novembril Ajutise Valitsusega siiski kokkuleppele. Sõlmitud lepingus rõhutati, et „Eestimaa sakslaste vabatahtlik mobilisatsioon toimub valitsuse täielikul nõusolekul ning soovil ja [valitsus] kohustub ümber lükkama võimalikke kahtlustusi, nagu oleks tegemist separatistlike, eestlaste vastu sihitud taotlustega“.²⁵

Tundub, et Vabadussõja esimesed üllirasked kuud ei jätnud äsja möödunud okupatsiooni uurimiseks õieti aega. Esimesed märgid 23. novembri korralduse süstemaatilisema rakendamise kohta võib leida järgmise aasta veebruarist, kui Harju maakonnaavalitsusest saadeti kõigile maakonna omavalitsustele uus ringkiri, milles teatati, et kuna 1918. aasta suvel oli maal tehtud ägedat kihutustööd, kogutud allkirju ning meelitatud ja ähvardatud, et Eesti saaks Saksa riigi külge liidetud, oli nüüd vaja koguda teateid isikute kohta, kes „nõndaviisi äraandlikult katsusid rahva tahtmist võltsida ja rahva soovide vastaselt toimetada“. Selleks tuli hiljemalt 1. märtsiks teatada kõigi nende isikute nimed, ametid ja aadressid.²⁶ Märtsikuus saadeti veel meeldetuletus selle käsu viivitamatuks täitmiseks²⁷ ning arhiivimaterjalid näitavad, et vähemalt mõned vallavalitsused seda ka tegid.²⁸

Ääremärkuse korras tuleb öelda, et kahtlaste baltisakslaste registreerimisel oli Ajutisele Valitsusele vahepeal tekkinud konkurent, nimelt Eesti enamlasted. 11. jaanuaril 1919 oli Eestimaa Töörahva Kommuuna välja andnud Johannes Käsperti ja Selma Jänese allkirjadega ringkirjalise käsu, milles nõuti linnade kontrrevolutsiooniga võitlemise komiteedelt ja valdade töörahva nõukogudelt, et need võtaks viivitamatult arvele nn Eesti valgekaartlased ja koostaks vastavad nimekirjad ning saadaks need töörahva kommuuna siseasjade valitsusse. Nimekirja tuli panna „kõiki, kes praegu elus ja sel ehk teisel viisil või moel 1905 a. peale töörahvast kurnasid ehk tagakiusasid. Selles nimekirjas ei tohi puududa peale muude ühegi paruni, pastori

25. A. Pajur. *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 60.

26. RA, ERA.1.7.3, l. 19, Harju maakonnaavalitsuse esimees Harju maakonna kogukondlikele omavalitsustele, 17.2.1919.

27. RA, ERA.1.7.3, l. 25, Harju maakonnaavalitsuse esimees Saue vallavalitsusele, 20.3.1919.

28. Vt nt RA, ERA.1.7.3, l. 31, Kurna vallavalitus Harju maakonnaavalitsuse administratiivosakonnale, 21.2.1919; RA, ERA.1.7.3, l. 4, Jõelähtme vallavalitus Harju maavalitsuse administratiivosakonnale, 3.3.1919.

ehk papi nimi, kes selles piirkonnas kunagi elanud, üks kõik kuidas ka kohalik rahvas tema tegevust ei hindaks“.²⁹ Enamlaste siht „valgekaartlastega“ arveid õiendada ei piirdunud muidugi ainult okupatsiooniaegsete tegelastega, kuid ka nemad kuulusid kahtlemata ringkirja alla. Pole teada, kui laialdaselt selliseid nimekirju koostada jõuti,³⁰ ent kui enamlased oleks Eestis kauem võimutsenud, oleks taoliste proskriptsioonide abil punast terrorit kahtlemata veelgi laiendatud.

Oluliseks sündmuseks nii Eesti riiklikus elus kui ka järgnevate survemeetmete seisukohalt oli vasakpoolse enamusega Eesti Asutava Kogu kokkuastumine 23. aprillil ning Otto Strandmani juhitava sotsiaaldemokraatide, tööerakonna ja rahvaerakonna koalitsioonivalitsuse töö algus 8. mail. Selle valitsuse siseminister oli sotsiaaldemokraat Aleksander Oinas, kes samal suvel, 18. juulil, sunniti ametist tagasi astuma suure skandaali, nn Oinaadi tõttu (vt allpool). Alates 29. juulist asendas teda endine Tallinna miilitsäülem ja linnapea, sotsiaaldemokraat Aleksander Hellat.³¹ Muudatusi valitsuse koosseisus toimus teisigi: 4. juunil valiti välisministri kohusetäitjaks Jaan Tõnisson ja 20. septembril lahkus valitsusest Eesti Rahvaerakond.

Tõenäoliselt kujunes Asutav Kogu niivõrd vasakpoolseks suuresti just Saksa okupatsiooni tõttu, mis muu hulgas oli rahva seas tekitanud viha okupatsiooni-võimudega teatud määral koostööle läinud parempoolsete erakondade, eriti talurahva rikkamat osa esindava Eesti Maarahva Liidu (maaliidu) vastu. Avalikkusel aitas baltisakslaste eestivaenulikkust meeles pidada ka 1918. aasta detsembris loodud Saksa Erakond Eestimaal (*Deutsche Partei in Estland*), mis sai Asutava Kogu valimistel kolm kohta ja väljendas avalikult oma pettumust valimistulemuse — vasakerakondade võidu — üle, kuna see tähendas suure tõenäosusega valikut maareformi radikaalsema variandi kasuks ning seega otsesest ohtu baltisakslaste varale. Võib-olla seetõttu hoidus saksa saadikuriühm allkirjastamast 19. mail Asutavas Kogus vastu võetud „Seletust Eesti riiklisest iseseisvusest ja rippumatusest“, kuigi neile anti selleks mitu võimalust.³² Sellist käitumist tõlgendati kui märki kogu baltisaksa rühvgrupi vastuseisust Eesti iseseisvusele.³³

Demonstratiivseid keeldumisi Eesti Vabariiki tunnustada tuli ette ka kohalikes omavalitsusasutustes. Nii keeldusid 18. mail taas kokku tulnud Kuressaare linnavalikogud sakslastest liikmed allkirjastamast ametivannet, milles avaldati truudust

29. **E. Laaman.** Eesti iseseisvuse sünd, lk 215.

30. Näiteid säilinud nimekirjadest vt RA, ERAF.28.1.167, valgekaartlaste ja kahtlaste isikute nimekirjad ja aadressid.

31. RA, ERA.15.2.843, l. 1, Eesti Asutava Kogu juhatus Vabariigi Valitsusele, 30.7.1919.

32. **A. Pajur.** *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 62–63.

33. Vt nt **Julius Seljamaa.** Silmapilgu ülesanded. – Vaba Maa, 17. juuni 1919; **A. J.** Kas on võimalik omavalitsuse asutustes inimesi sallida, kes Eesti iseseisvust eitavad? – Postimees, 20. juuni 1919.

Eesti Vabariigile, ning pakkusid välja teise vandeteksti, milles ainult Kuressaare linna huvisid kaitsta lubati. Sellest juhtumist kirjutades arvas Postimees, et „Asutava Kogu liikmete eeskuju on nähtavalt provintsis juba oma hävitavat mõju avaldanud“.³⁴ Samuti seostati baltisaksa mõisaomanikke ja nende poolehoidjaid Eesti Vabariiki mustavate artiklitega välisajakirjanduses ning välisriikide valitsustele saadetud märgukirjadega, mis tekitasid Eesti ametivõimudele mitmesuguseid probleeme, raiskasid välisesindajate aega ning mille vastu võitlemiseks „Seletus Eesti riiklisest iseseisvusest ja rippumatuses“ õieti vastu võetud oligi.³⁵

Kõige selle tulemusena leidis juba *Landeswehr*'i sõjale eelnenud kuudel märke avalikust rahulolematusest selle üle, et okupatsiooniaegseid võimumehi või muidu ebalojaalsuses kahtlustatavaid baltisakslasi polnud piisava rangusega pihtide vahele võetud. Eesti esimene riigiprokurör Jaan Teemant (ametis 1918. aasta novembrist kuni 1919. aasta maini) oli väidetavalt öelnud, et „tema ei leidvat paragrahvi, mille põhjal okkupatsioonija tegelasi vastutusele saaks võtta; sellepärast ei olevat mingit mõtet selles suhtes süüdistusematerjali korjata“.³⁶ Tagantjärele tark ajaleht Sotsialdemokraat kirjutas seda seisukohta kommenteerides hiljem:

„Landeswehri“ ülesanne ja siht nii Lätis kui Eestis on selge. Tema ei ole ka mitte juhusline tänase päeva sünnitus, vaid kavakindla mitmekuulise meie ja Lätimaa parunite vandese pitsus neile vihatud riikide vastu. Imestada tuleb ainult meie endise ajutise valitsuse naiivsust, kui teda nii nimetada võib, kes neile korraldamiseks laialise tegevusvabaduse jättis, kes okkupatsiooni aegsete kangelaste jaoks kuidagi paragrahve ei leidnud, neid vabalt üle piiri rännata lubas ja koguni neile sõjalise korralduse loomiseks abiks oli.³⁷

Landeswehr'i sõja algus ja arreteerimised Valgas

Ebalojaalsuses kahtlustatavate baltisakslaste ning nende eestlastest pooldajate küsimuse tõi senisest palju teravamalt päevakorda 1919. aasta suvel 5. juunist 3. juulini

34. **A. J.** Kas on võimalik omavalitsuse asutustes inimesi sallida, kes Eesti iseseisvust eitavad?

35. **A. Pajur.** *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 62–63. Baltisakslaste ajakirjanduskampaaniale püüti anda muidki vastulööke, vt nt **Georg Eduard Luiga.** Eesti-saksa vahekord Baltimaal. Tallinn: Rahvaülikool, 1919.

36. **Mihkel Ostrat.** Okkupatsioonija tegelaste kohtulikule vastutusele võtmisest. – Sotsialdemokraat 1919, 9. juuli.

37. Juhtkiri. – Sotsialdemokraat, 23. juuni 1919.

Põhja-Lätis toimunud *Landeswehr*'i sõda, mis puhkes suuresti Eesti poole provokatsiooni läbi³⁸ ning lõppes eestlaste võiduga. 1935. aastal kirjutas kolonelleitnant Mihkel Kattai selle sõja kohta, et sõdurite motivatsioon oli olnud erakordselt kõrge, sest:

Meeskond oli leidnud toitu sõjakusele Eesti ajaloost. Eesti sõdur teadis, kuidas oli käitunud mõisnik tema esivanematega teoorjuse päevil, ja veel enne Maa-ilmisõda. Temal oli värskelt meeles okupatsioonijärgne surve. Nii Vabariigi Valitsus kui ka Asutav Kogu asusid põhimõttelisel seisukohal, et suurmaapidamine tuleb likvideerida ja maa anda rahva kätte. Ja nüüd, mil täide minemas see lootus, ootamatult ähvardati rahva peremeheõigusi omal maal. Seega siis iga mees oli teadlik oma ülesandes, sest ta tundis oma vastast nii minevikus kui ka olevikus ja seepärast iga mees oli valmis võitlema äärmise visaduse ja ohvrimeelsusega.³⁹

Samalaadseid, kuigi tihti hoopis krõbedamaid väljaütlemisi leiab hulgaliselt ka kaasaegsetest allikatest. 14. juunil avaldati Vabas Maas väljavõte ühe lõunarinde sõduri erakirjast, kus seisib, et „[m]eeleolu on meie väes uskumata vahva ja vaimustav“; „[n]üüd veel avanesid paljudel meie meestel silmad ja leidsid, et need „parunid“ ja „punased“ kõik ühes katlas keedetud puder on“; „[i]ga langeja paruni keha juures tähendab meie sõdur külma rahuga, et üks maatahtja jälle vähem“, ja võib-olla kõige märkimisväärsemalt: „Siiamaale ei tahtnud paljud meie sõduritest ikka kuidagi viisi aru saada, mis eest ja mispärast tema sõdib. Nüüd aga niisugust arusaamatust, meie kasuks, enam ei ole.“⁴⁰

Vaba Maa toimetaja Johannes Juhtund lisas samas lehenumbris omalt poolt, et pärast pooleaastast väsitavat sõda venelastega „võeti sõjasõnum parunitega kui suure võiduga lõppenud rahu sõnum vastu“. Kõik senised lahkkelid olevat kui käega pühitud: isegi väeosad teistelt rinnetelt kippuvad Võnnu alla ning haavatud sõdureid olevat ka haiglast ära jooksnud, et frondile minna. Juhtund aga ei uskunud, et sõdurid nüüd tahaks kellegagi vanu arveid õiendada, „selleks on Eesti rahvavägi küllalt teadlik, et mõista, missugusid suuri ohvrid ja jõupingutust sõda välise vaenlasega meilt nõuab, et tunda, et rahvas sisemisest vaenlasest ilma verevalamiseta seaduse ning kohtu teel jagu saab“.⁴¹

38. **A. Pajur.** *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 51–71.

39. **Mihkel Kattai.** Võitlused Roopa ja Stolbeni rajoonis 1919. a. juunis. – *Sõdur* 1935, nr 24–26, lk 583.

40. –om–. Meeleolu meie lõuna-väerinnal. (Väljavõte sõduri erakirjast). – *Vaba Maa*, 14. juuni 1919.

41. **Johannes Juhtund.** Meie rahvavägi on küllalt teadlik. – *Vaba Maa*, 14. juuni 1919.

Ajakirjanduses hakati *Landeswehr*'i vastast meeleolu looma õieti juba enne sõja algust. 4. juunil refereeriti Päevalehes Eesti sõjaväelise esindaja Lätis, alamkapten Julius Jürgensoni ettekannet, kus ta kirjeldas ulatuslikke hukkamisi, mille *Landeswehr* oli Riias toime pannud, ning mainis kuuldusi, nagu oleks mõisnikel tõsine nõu ka Eestisse tungida.⁴² Järgmisel päeval tõid Jürgensoni jutu ära ka teised ajalehed: *Landeswehr*'i mahalaskmised olevat ulatunud maakohtadesse, kus „sagedasti ja ilma lähema uurimiseta igat ühte maha lasti, kes kas või sunnitud enamlastega ühenduses olid seisnud“, ning „üleüldiselt jääb niisugune mõju järele, et plaanilikult kohalikka lätlasti hävitada püütakse“. Juba 28. mail olid hakanud levima kuulujutud — sakslased tahtvat ka Eesti okupeerida ning *Landeswehr* olevat enamlaste käest ära võetud rahaga asunud ette valmistama agitaatoreid, keda saata Eestisse Eesti ja Läti sõdureid ära ostma, et nad mässama hakkaksid, „mille järele saksad neid rahustama läheks“.⁴³

Ülim umbusklikkus *Landeswehr*'i kavatsuste suhtes ilmnes ka sõja eest viimase tõkke kõrvaldanud ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri telefonikõnest 3. diviisi ülema kindralmajor Ernst Pödderiga 4. juuni õhtul. Pödder palus Laidonerilt luba lugeda Saksa vägesid Eesti Vabariigiga sõjategevuses olevaiks, kui need ei allu ülتماatumile taanduda keskkõiks oma senistelt positsioonidelt. Laidoner vastas, et ta mitte ainult ei luba, vaid käsib oma direktiivi täita, kuna „Landeswehr ei tunnista Läti Ajutist Valitsust, ei tunnista ka meie Ajutist Valitsust. Ainult ühte pidage meeles, kui tuleb sakslaste vastu välja astuda, siis julgelt ja kindlalt, et võit täielikult meile jääks. Kui nemad ei kuula, siis neil kõigil sõjariistad käest ära võtta. Sõda — siis sõda!“⁴⁴

Sõda läkski lahti ning kuigi Juhtund tagantjärele arvas, et Eesti sõdurid sisenemise vaenlase vastu ei pööra, siis Laidoneri sõnade põhjal näib, et vähemalt rindepiirkonnas selline seisukoht päris reservatsioonideta ei kehtinud. 7. juunil teatas soomusrongide divisjoni staabiülem kapten Johannes Poopuu telegrammi teel, et 2. Võnnu polgu ülema teatel olid kohalikud sakslased linnast lahkuvate polguosade pihta akendest tuld andnud.⁴⁵ Võib-olla millegi sarnase ennetamiseks oli Poopuu juba päev varem andnud käsu Valga linnas ja maakonnas arreteerida kõik „balti mõisnikku soost meesterahvad 15–60 aastani“, kuna „landesvehr[,] kelle eesotsas balti parunid on[,] täna hommikul Eesti Vabariigi sõjavägede vastu sõjategevust algas“.⁴⁶

42. A. Pajur. *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 63–64.

43. Mis parunid kavatsevad? – Vaba Maa, 5. juuni 1919.

44. RA, ERA.957.11.127, l. 166, kindral Laidoneri kõne kindral Pödderiga kell 22.10, 4.6.1919.

45. RA, ERA.957.11.127, l. 168, Poopuu operatiivstaabi ülemale jt, 7.6.1919.

46. RA, ERA.808.1.68, l. 77, soomusrongide divisjoni staabiülem Valga linna ja maakonna komandandile, 6.6.1919; tsitaat: RA, ERA.957.11.154, l. 32, soomusringide divisjoni staabiülem operatiivstaabi ülemale, 7.6.1919.

*Soomusrongide divisjoni staabiülem
alampolkovnik Johannes Poopuu,
november 1919.
RA, EFA.57.A.269.4*

Poopuu käsu täitmiseks andis Valga komandandi kohusetäitja lipnik Juhan Kriisa kohalikule miilitsaülemale korralduse esitada mõne tunni jooksul nimekiri isikutest, kes isikutunnistuse väljastamise või välismaalaste registreerimise ajal olid end sakslaseks või baltisakslaseks nimetanud. Nimekirja kanti 59 isikut, kellest suurem osa kohe arreteeriti ja paigutati ühte eramajja sõjaväe valve alla.⁴⁷ Riigi- ja baltisakslaste vahel seejuures vahet ei tehtud. Sangaste mõisavalitseja riigisakslane Richter, keda arreteerimisel väidetavalt peksti, oli Saksa diplomaatilise esindaja Maximilian Vogli andmetel palunud luba saata Saksa või Soome konsulile Tallinnas telegramm, kuid saanud Kriisalt vastuseks: „Pole tähtis, kas vahialused on Saksa või Soome alamad; kõik nad tuleb kinni panna. Konsulitel pole selles osas üldse midagi öelda; rahva tahe on see, mis siin loeb.“⁴⁸ Hiljem kirjutati Postimehes, et arreteeritud oli olnud 50, nende seas kadakas Hainberg, kelle *Landeswehr* olevat määranud tulevaseks Valga komandandiks.⁴⁹

Mõni päev hiljem toimus kohaliku õpetaja Johannes Kergi eestvedamisel kohalike seltskonnategelaste koosolek, kus osales ka Kriisa ja kus otsustati mõned vahi alla võetutest vabastada. Samuti seati nii vabastatute kui ka arreteerimata jäänud sakslaste üle sisse salajane valve.⁵⁰ Vahialuste sugulased ja tuttavad andsid sisse

47. RA, ERA.1.7.6, l. 21, Valga linna ja maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 21.6.1919.

48. RA, ERA.957.11.11, l. 40, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 14.6.1919.

49. Kinnivõtmised Valgas. – Postimees, 14. juuni 1919.

50. RA, ERA.1.7.6, l. 21, Valga linna ja maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 21.6.1919.

ka palvekirju, mida kõiki siiski arvesse ei võetud. 10. juunil palus pime Elisabeth Keifnicht komandant Kriisal vabastada oma mees, kes polnud „küll kõige vähematki Sakste kasuks töötanud, milleks teda süüdistada võiks, vaid on igas kohas erapooletu olnud, mis ka kohalikud elanikud võivad tõendada“. 12. juulil järgnes resolutsioon: „Tähele panemata jätta.“⁵¹ 18. juunil andsid Valga elanikud M. Kronberg ja K. Koolmeister Kriisale palvekirja vahistatud Ferdinand Wissori vabastamiseks, kinnitades, et „meie täiesti tunnistame teda, Wissori, kui erapooletu isikut igast poliitikast“. Resolutsioon 20. juunist: „Kuni korralduseni SRd [soomusrongide divisjoni – M.K.] staabist kinni pidada.“⁵² Osa palvekirju jäeti läbi vaatamata ka pelgalt tempemarkide puudumise pärast.⁵³

Õieti lõpetati Valga aktsioon alles välisriikide tähelepanu tõttu. 17. juunil saabus Kindralstaapi välisministeeriumist ärakiri Saksa esindaja protestist Valga sündmuste peale,⁵⁴ mistõttu välisminister nõudis sõjaväevõimudelt asja viivitamatut selgitamist, „et rahvusvahelisi sekeldusi ega raskusi ei tõuseks. (Valkas ja mujal vangi võetud saksa aadeli kohta, kelledest mõned maha on lastud.)“⁵⁵ 18. juunil palus ka Ameerika Rahuläbirääkimiste Komisjoni saatkond välisministeeriumilt infot baltisakslaste vastu tarvitusele võetud „ettevaatuse ja järelvalvuse abinõude“ ja vastavate plaanide kohta ning soovis, et need teated sisaldaks ka „tõsiasjalisi juhtumisi, kui on olnud, vägivalda tarvitamises Balti Sakslaste isikute ehk varanduse vastu ja missuguse seisukoha on valitsus selles asjas võtnud“.⁵⁶

Kõige silmapaistvam selline juhtum oligi Valga arreteerimislaine ning välisministeerium palus Poopuul oma tegevust põhjendada. Viimane seletas, et abinõud olid kasutusele võetud, kuna „kartsin meeoluga rehkendades niisugusesse seisukorrasse sattuda, mis tõesti protestile põhjust oleks annud“, st need olid vajalikud baltisakslaste endi kaitseks. Arreteeritud oli tema andmetel olnud 63, „nende hulgas paljud, kes just selleks ajaks kui Landesvehriga sõda hakkas, Valka sisse sõitsivad“.

51. RA, ERA.808.1.68, l. 83, Elisabet Keifnichti palvekiri Valga linna ja maakonna komandandile, 10.6.1919.

52. RA, ERA.808.1.68, l. 162, M. Kronbergi ja K. Koolmeistri palvekiri Valga linna ja maakonna komandandile, 18.6.1919.

53. RA, ERA.808.1.51, l. 19–20, Gustav Sternbergi palvekiri Valga linna ja maakonna komandandile, 17.6.1919; RA, ERA.808.1.51, l. 23, Elisabeth Häussleri palvekiri Valga linna ja maakonna komandandile, 4.7.1919.

54. Protesti teksti vt RA, ERA.957.11.11, l. 40, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 14.6.1919. Protestikirjutise koopiat Saksa välisministeeriumile vt PAAA, R 21791, l. 188–189.

55. RA, ERA.2315.1.27, l. 231, välisministeerium Kindralstaabile, 17.6.1919.

56. RA, ERA.957.11.154, l. 28, Ameerika Rahuläbirääkimiste Komisjoni Soome, Eesti, Läti ja Leedu saatkond Eesti Vabariigi sõjaministrile, 18.6.1919.

30 arreteeritud olid juba vabastatud, ülejäänutele oli lubatud kõik peale vaba liikumise. Välisriikide alamad olid vabastatud kohe, kuigi „paljud parunitest vist momenti silmas pidades ei teadnud isegi missuguse riigi alamad nad on“. Poopuu rõhutas veel kord, et „kui mitte arreteerimist ette ei oleks võetud[,] oleks asja käik väga kurvalt võinud lõppeda“, sest sõdurid olevat nõudnud kõigi parunite tapmist; sel teel aga hoiti parunite ja Saksa alamate karm kohtlemine ära, peale kahe omavolilise karistamisjuhtumi, „mis Landesvehrist parun Maidel ja saksa spiioni Schmidt'i asjasse puutub.“⁵⁷

Poopuul oli kahtlemata õigus, et meeoleolu oli ärev, kuigi vähemalt esimese juhtumi näol polnud tegu mitte vägivaldaga tsiviilisiku vastu, vaid juba vahi alla võetud baltisakslasest sõjavangi tapmisega. Nimelt oli 7. juunil Litenes (Lettin) paiknenud Eugen von Engelhardti ratsasalgale kallale tunginud Eesti ratsaväeüksus teiste seas vangi võtnud ka 1918. aasta sügistelvel Saksamaal *Landeswehr*'iga ühinenud Uue-Saaluse mõisa omaniku Arthur Maydelli, kes hukati 11. juunil segastel asjaoludel Valga arreteeritute maja keldris.⁵⁸ Ilmselt oli tegemist vahisõdurite omavoliga. Seega ei aidanud see vangistus mitte vägivalda ära hoida, vaid hoopis lihtsustas selle kasutamist. Saksa diplomaatilise esindaja Vogli teada jäeti Maydelli laip hukkamise järel 24 tunniks samasse ruumi, kus hoiti ka teisi poliitvange, nende seas riigisakslasi.⁵⁹

Spioon Schmidtiga on asi segasem. Ilmselt ei ole tegemist Engelhardti salga kuulipilduri Adolf Schmidtiga, kes samuti 7. juunil vangi võeti ja samal päeval Litenes maha lasti,⁶⁰ ega ka *Landeswehr*'i heaks spioneerimises kahtlustatud ukraina kooliõpetaja Adolf Schmidtiga, kes oli 1919. aasta sügisel veel elus ja saadeti Eestist välja.⁶¹ Võimalik, et Poopuu mainitud Schmidt oli sama isik, kelle kohta teatati hiljem ajalehtedes, et 13. juunil oli Valga raudteejaama lähedalt tee äärest leitud tundmatu, maha lastud ja täakidega läbi torgatud mehe surnukeha, kelles kohalikud tundsid ära „sakslaste poolehoidja ning Eesti Vabariigi teotaja 67 aastase parun Schmidt, kes Valgas, Vladimiri uul. nr. 46 elutses“.⁶²

57. RA, ERA.957.11.154, l. 20, telefonogramm kapten Poopuu kõnest leitnant Pajosiga, 22.6.1919.

58. **Eugen von Engelhardt.** Der Ritt nach Riga. Aus den Kämpfen der Baltischen Landeswehr gegen die Rote Armee 1918–1920. Berlin: Volk und Reich, 1938, lk 221; Von Maydellid Võrumaa ajaloos. – Võrumaa Teataja, 5. detsember 2009.

59. PAAA, R 21790, l. 171, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Saksa välisministeeriumile, 16.6.1919.

60. **E. von Engelhardt.** Der Ritt nach Riga, lk 68–69, 124; Die baltische Landeswehr im Befreiungskampf gegen den Bolschewismus: ein Gedenkbuch. Hrsg. vom Baltischen Landeswehrverein. Riga: Löffler, 1929, lk 221.

61. RA, ERA.59.1.271, juurdlusmaterjalid „Landesvehri“ kasuks luureandmete kogumises süüdistatud Smidt, Adolf Eduardi p. kohta.

62. Parun maha lastud. – Maaliit, 26. juuni 1919; Parun maha lastud. – Sotsialdemokraat, 28. juuni 1919.

Peale selle olevat eestlased Vogli teada Alüksne raudteejaamas piinanud ja maha lasknud kellegi baltlase Schevingi ning komandant Kriisa olevat vastutav veel kaheksa baltisakslase tapmise eest. Vogl, kelle andmed pärinesid Valgas asunud Soome väeosa komandörit, palus Berliinist abi, et „Eesti enamlusele Entente’i abil lõpuks ometi piirid pandaks“.⁶³ Soome sõjaväelaste kaudu jõudsid artiklid Valga hirmuvalitseja Kriisa kohta ka Soome ajakirjandusse.⁶⁴ Samas pole erilist kahtlust, et Eesti avalik arvamus kiitis vägivallameetmed heaks. 28. juunil ilmus ajalehes Sotsialdemokraat August Alle 21. juunil kirjutatud luuletus:

Tund on tulnud!

Aeg on Eesti pehme süda heita rappa,
olgu ta kui teras, ränikivist!
Armuta kõik tuleb maha lüüa, tappa,
kes on parunite palgaliste rivist!

Jatkub köieks takku, võllasambaks puid,
et võiks ülespuua tuhatpääne Patkul!
Jatkub Eestis käsivarsi truid,
käänjaid kahekorra kaela mustal katkul!⁶⁵

Sõjaväelised järelevalvemeetmed

Survemeetmed ei piirdunud ainult Valgaga, vaid neid laiendati kiiresti üle kogu Lõuna-Eesti. Ilmselt samal ajal Valga arreteerimistega või peatselt pärast neid telegraferis Kaitseliidu ülem Eduard Alver Pärnu, Mõisaküla, Viljandi, Võru ja Valga komandantidele, et kuna Saksa väed olid alustanud lõunarindel vaenulikku tegevust ja on vaja panna piir võimalikule salakuulamisele, tuleb kõigil saksa soost elanikel ja muudel kahtlastel isikutel keelata sõita raudteedel ja muudel teedel ning lõpetada kuni uue korralduseni neile sõidulubade väljastamine.⁶⁶ Samal ajal võeti vastu otsus alustada ulatuslikku järelevalvet saksa soost isikute üle, kuid Valga meetodeid

63. PAAA, R 21790, l. 171, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Saksa välisministeeriumile, 16.6.1919.

64. Viron kuulumisia. Valkin hirmuvaltias. – Uusi Suomi, 21. juuni 1919.

65. **August Alle.** Tund on tulnud. – Sotsialdemokraat, 28. juuni 1919.

66. RA, ERA.957.11.154, l. 27, Kaitseliidu ülem Pärnu, Mõisaküla, Viljandi, Võru ja Valga komandantidele ja liikumise osakonna ülemale, dateerimata.

seejuures siiski mitte korrata. 8. juunil telegrafeeris 2. diviisi ülem kolonel Viktor Puskar Võrust sõjavägede ülemjuhatajale Tallinnas, paludes juhtnööre, mida teha „saksa soost kodanikkudega, kes minu alla usaldatud maakondades elavad“, ning teatas, et käsib nad igaks juhuks registreerida lasta.⁶⁷ Sama päeva õhtul vastas ülemjuhataja staabiülem kindralmajor Jaan Soots kiitva resolutsiooniga: „Täitsa õige. Tervis registreerida, kuid mitte arreteerida.“⁶⁸

10. juunil võttis Ajutine Valitsuse vastu otsuse likvideerida Kaitseliidu saksa organisatsioonid. Juhul kui *Landeswehr*'iga peetavad läbirääkimised peaksid katkema, tuli sõjavägede ülemjuhataja ja siseministeeriumi käsul otsekohe tarvitusele võtta surveabinõud „nende sakslaste vastu, kes Eesti riigile hädaohtlikud on, ... et [nende] Eesti riigile kahjulikku tegevust halvata“. Üldist sakslaste interneerimist siiski tarvilikuks ei peetud.⁶⁹ Samal pärastlõunal saatis staabiülem Soots käsu edasi 1., 2., 3. ja soomusrongide diviisi ülematele.⁷⁰

Esmajärjekorras tehti relvituks baltisakslastest kaitseliitlased. Nimetatud Ajutise Valitsuse otsusele viidates andis ülemjuhataja Laidoner samal päeval välja päevakäsu nr 235, millega käskis likvideerida Kaitseliidu III, st saksa pataljoni, mille relvad, laskemoon ja muu varustus tuli viivitamatult üle anda.⁷¹ Järgmisel päeval käskis ka Kaitseliidu ülem Alver Tallinna Kaitseliidu III pataljoni liikmetel ennast karistuse ähvardusel alates 12. juunist kolme päeva jooksul registreerida⁷² ning juba samal päeval võetigi neilt Mustpeade majas sõjariistad ära.⁷³

Uued korraldused jõudsid kiiresti ka avalikkuse ette. Kaitseliidu Tartu maakonna ülem leitnant Johannes Gnadenteich kuulutas 11. juunil Postimehes, et kõik Tartu 16–60 aasta vanused saksa soost elanikud peavad ilmuma registreerimisele, vastasel juhul langevad nad sõjakohtu alla. Samuti tuli neil linnas hiljemalt 12. juuniks ja maal hiljemalt 14. juuniks ära tuua kõik oma laskeriistad koos kandmise ja hoidmise lubadega, mis seega pidid kehtivuse kaotama. Tartu saksa soost elanikud,

67. RA, ERA.957.11.154, l. 32, 2. diviisi ülem sõjavägede ülemjuhatajale, 8.6.1919.

68. RA, ERA.957.11.154, l. 32, Kindralstaabi Valitsuse ülem 2. diviisi ülemale, 8.6.1919.

69. RA, ERA.31.1.14, l. 1p–2, Eesti Ajutise Valitsuse ja Eesti Vabariigi valitsuse koosolekute sekretseerid otsused, 10.6.1919. Vt ka Valitsuse seisukoht Eesti Vabariigi sakslaste kohta. – Päevaleht, 11. juuni 1919; Abinõud sakslaste tegevuse halvamiseks. – Vaba Maa, 12. juuni 1919.

70. RA, ERA.957.11.154, l. 32, ülemjuhataja staabiülem diviisiülematele, 10.6.1919; **A. Pajur**. *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 64.

71. RA, ERA.957.11.154, l. 31, väljavõte sõjavägede ülemjuhataja päevakäsust nr 235, 10.6.1919.

72. Vabariigi Kaitse Liidu ülema sunduslik määrus. Tallinnas 11. juunil 1919. a. Nr. 12. – Võitlus, 13. juuni 1919.

73. Saksa kaitseliidult sõjariistad ära võetud. – Tallinna Teataja, 12. juuni 1919.

välja arvatud arstid, hambaarstid ja ämmaemandad, pidid ära tooma ka oma öösel liikumise load.⁷⁴

12. juunil Viljandi maakonnas välja antud samalaadses korralduses tõsteti registreerimiskohuslaste baltisaksa meeste vanus 70 aastani ning registreerimisel nõuti dokumentidega tõendatud teateid viimase kuue kuu elukoha kohta. Registreerimise järel tuli end linnas kolm ja maal kaks korda nädalas linna komandandi või kohaliku Kaitseliidu ülema juures näitamas käia. Registreeritutele anti välja kaardid, millega sai liikuda linna või kihelkonna piires; kaugemale sõiduks tuli taotleda eraldi luba. Määruse vastu eksijaid, nagu ka vaenlase salakuulajaid ja muidu vaenlase kasuks töötajaid, ähvardati sõjaväljakohtu karistusega kuni surmanuhtluseni välja. Samuti pidid valju karistuse alla langema isikud, kes „registreerimata aadelisoo liikme asukohta üles ei anna“. Käsku kommenteeriv ajaleht Vaba Maa arvas, et määrus tundub tarvilik ja kohane ning vastab rahva ootustele, „keda juba ärevaks hakkab tegema see viivitamine ja „paragrahvide“ otsimine nii tõsisel silmapilgul“.⁷⁵

Et meeoleolu oli ärev, oli selge. Juba 11. juunil kirjutati Päevalehes, et lõunarine sündmused olid inimesed väga üles ärritanud ning juba kahel korral olid madrused Balti tagavarapataljoni meestel pagunid maha rebinud. Eduard Laamani andmetel taheti üldse tervelt väeosalt relvad võtta ja see laiali peksta.⁷⁶ 12. juunil saatis ajakirjandusele avaliku pöördumise ülemjuhataja staabiülem Soots, kes seletas, et kui järgmisel päeval algavad rahuläbirääkimised ei peaks tulemusi andma, võib sõda jätkuda ning „see sõnum võib meie ärevusele aetud rahva meeoleolu tasakaalust välja viia, mille järeldusel üksikud omavolilised väljaastumised sakslaste vastu võivad olla“. Sellised rünnakud ei toovad aga mitte kasu, vaid ainult diskrediteerivat eestlasi liitlasriikide esindajate silmis, neile jäävat mulje, nagu ei suudaks me omaenda maal korda jalul hoida. Seetõttu palus Soots ajalehtede kaasabi, et niisuguseid omavolilisi väljaastumisi ei toimuks. Ülemjuhataja lugevat ajalehtede osa tagala meeoleolu kujundamisel iseäranis tähtsaks.⁷⁷

14. juunil anti Vabas Maas teada Poopuu ja Kriisa uutest komandandimäärustest, millega lubati Valgas ilma pikemata maha lasta ja üles puua kõik *Landeswehr*'i ja Läti Andrievs Niedra valitsuse käsundjad ja -täitjad, sakslaste agendid ja

74. Kohalikud teated. – Postimees, 11. juuni 1919.

75. Viljandimaalt. Sunduslik määrus Balti aadelisoo liikmete registreerimise kohta. – Maaliit, 15. juuni 1919; Viljandimaalt. – Vaba Maa, 16. juuni 1919.

76. Päevauudised. Kokkupõrkamine madruste ja Balti tagavara-pataljoni meeste vahel. – Päevaleht, 11. juuni 1919; E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd, lk 546.

77. Jaan Soots. Sõjalise seisukorra selgitamiseks Landeswehriaga. Eesti ajakirjanduse toimetajatele. Tallinnas. – Sotsialdemokraat, 14. juuni 1919; A. Pajur. Landeswehr'i sõja puhkemine, lk 64.

registreerimata sõjaväelaste varjajad, aga ka puskariajajad ja sahkerdajad jne.⁷⁸ Selle peale telegrafeeris Soots neile veel samal päeval, et niisuguste määruste väljaandmine, kus „otsekohe ilma kohtuta maha lubatakse lasta ehk üles puua“, ei käi komandandi võimupiiridesse ning on seetõttu seadusevastane ja „sisu poolest terroristiline“. Soots hoiatas, et selliseid käske „saavad kõik meie vaenlased ära tarvitama“ ning seetõttu oli määrus vaja tingimata tagasi võtta ja välja töötada uus, mis vastab seadusele.⁷⁹

Sootsi tegevuse tulemusel võis tõesti näha teatavat rahunemist. Kui paar päeva hiljem levitati mõnel pool Eestis lendlehti, kus isamaaliste loosungite kõrval kutsuti üles „Eesti rahva põliseid vaenlasi, Balti parunid, maha tapma“, nimetasid nii Vaba Maa kui ka Postimees neid ühemõtteliselt provokatsiooniks, mille eesmärk on äreväl ajal Eesti rahvast ja iseseisvust „poliitikalise rüüstamise abil ilma ees määrada“. Postimees avaldas seejuures lootust, et eesti rahvas säilitab kaine enesevalitsuse ning hoidub omavolilistest rünnakutest ja vägivalda tarvitamisest; Vaba Maa pidas siiski vajalikuks märkida, et ka mõisnikud ja nende käsilased olevat viimastel päevadel agressiivsust üles näidanud, jättes näiteks palga maksmata mõisa töölistele, „keda paljutähendavalt veel mõni päev oodata käsitakse“ jne. Selle tagajärg olevat, „et nad ikka oma õiget nägu näitavad ja sellega meid seda kindlamini oma püüdeid teostama õhutavad“.⁸⁰

Ajalehtedes ilmus siiski ka palju radikaalsemaid seisukohavõtte. Näitamaks, millised meeleolud rahva seas tegelikult valitsevad, ning vastates Eesti saksa ajalehtede kriitikale, nagu tungiks eesti ajakirjandus ülekohtuselt kallale sakstele, keda rahvas väga armastavat, avaldas käremeelne Sotsialdemokraat 15. juunil mõne 5. polgu sõduri üliagressiivse kirja. Vihased kirjajutajad nõudsid vastuseid: „Mispärast on meie sõjaväe seljatagustes Balti rüütliel ja nende sool vaba elu? Mispärast vaadatakse nende ja nende suguseltsi peale veel inimese pilguga?“ ning kaebasid: „Hakkasime parajasti oma tööga lõpupoole jõudma, veel natukene Lätimaad ja meie vaatame juba rõõmsalt tulevikku. Korraga rüütel-timukad alustavad omalt poolt jälle avaliku lahingu. Nagu oleks veel sellest vähe, et nad meid sadanded aastad on nülginud.“ Seepärast nõudsid sõdurid, et „seljatagustes kohtades võetagu kõik parunid, vonnid ja kõik nende suguselts ja sabarakud kõige valjema valvuse alla. Kõige pisema kui äraandmise ilmsiks tulekul otseteed oksa“, ja ähvardasid: „Aga jumala eest ütleme et peaks aga meid rutem lastama — meie need kuradi timukad — Balti parunid tükkideks kisume. Kommunistide peale on ka viha, aga sa Jumal, need mõisnikud,

78. Uued sunduslised määrused Valgas. – Vaba Maa, 14. juuni 1919.

79. RA, ERA.808.1.54, ülemjuhataja staabiülem kapten Poopuule ja komandandile lipnik Kriisale, 14.6.1919.

80. Viljandimaalt. – Vaba Maa, 16. juuni 1919; Kainet meelt! – Postimees, 18. juuni 1919.

mis nüüd Lätimaalt meie peale tungivad — need saavad kõik viimane kui üks oksa tõmmatud.⁸¹

Järelevalvemeetmete rakendamine

Näib, et sõjaväeliste järelevalvemeetmete kehtestamine möödus ilma suuremate vahejuhtumiteta, kuid mõni vastuhakk siiski esines. Kui Kärstna mõisa omanikule Konrad Ferdinand von Anrepile tehti 13. juunil teatavaks Kaitseliidu ülema määrus, mille alusel ta pidi end registreerima ja hakkama näitamas käima, ei tahtnud Anrep sellest midagi teada ja pidas end häbematuult üleval, viskas käsukirja maha ja hüüdis „Niisugust asja mina ei tunnista!“. Seepeale anti Kaitseliidu staabist käsk Anrep viivitamatult arreteerida, mille käigus ta katsus mitu korda põgeneda ning tahtis Kaitseliidu ja miilitsa ülematele isegi relvaga vastu hakata. Läbiotsimisel võeti Anrepilt ära revolver, Saksa sõjaväe püss 60 padrunita, *Landeswehr*'i kuulumise tunnistus, *Landeswehr*'ist väljaastumise tunnistus ja muid dokumente.⁸²

Tööerakonna ajaleht Vaba Maa pidas tõenäoliseks, et Anrepi näol oli tegu *Landeswehr*'i salakuulajaga. Kohe, kui *Landeswehr*'i liikumisest teatati, oli ta sõitnud Valka, kus sel ajal „mingisugust salajast parunite koosolekut peetud“, ning Valgast tagasi tulnuna oli tema „kõrkus, mis korraks vähe alla löi, jällegi tagasi tulnud“. Ka valitsuse maamõõtjale oli Anrep püüdnud igasuguseid takistusi teha, tähendades, et tema mõisast ilma tema loata keegi maad mõõta ei tohi.⁸³ Sotsialdemokraat avaldas lootust, et „ehk tuleb juhus tähendatud isanda vägitegudest eraldi kõnelda, kui meie valitsus ometi kord peaks sinna maale jõudma, et okkupatsiooni kangelaste vägitegusid uurima hakkab“.⁸⁴

Üksikutest vastuhakkudest olulisem oli diplomaatiline probleem, mille tekitas survemeetmete rakendamine ühtmoodi nii balti- kui ka riigisakslastele. Juba 14. juunil oli Vogl protesteerinud kahe riigisakslase, Richteri ja Witte interneerimise vastu Valga arreteerimislaine käigus⁸⁵ ning kolm päeva hiljem kirjutas ta uuesti välisministeeriumisse teatades, et 12. juunil oli Pärnu komandant Peeter Päts avalikult välja pannud eeskirja, mille kohaselt pidid riigisakslased ennast otsekohe miilitsas

81. Sõdurite kiri. – Sotsialdemokraat, 15. juuni 1919.

82. Kärstnast. Ei kuula käsku. – Maaliit, 19. juuni 1919; Kodumaalt. – Sotsialdemokraat, 28. juuni 1919.

83. Kärstna von Anrep – „Landeswehri“ salakuulaja? – Vaba Maa, 20. juuni 1919.

84. Kodumaalt. – Sotsialdemokraat, 28. juuni 1919.

85. Protesti teksti vt RA, ERA.957.11.11, l. 40, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 14.6.1919. Vt ka **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd, lk 547.

registreerima ja kolm korda nädalas end näitamas käima hakkama. Saadik palus selgitust, miks sellised meetmed tarvitusele olid võetud.⁸⁶ 21. juunil kaebas ka Saksa asekonsul Tartus Ernst Heinrich Etzold, et Kaitseliidu Tartu ülema käsul olid seal elavatelt Saksa alamatelt ära võetud isikutunnistused ning kästud neil nelja päeva pärast uuesti end näitama ilmuda. Etzoldi protesti peale oli Kaitseliidu ülem teatanud, et tegutseb telegraafi teel saadud käsu peale ning baltisakslaste ja riigisakslaste vahel vahet ei tehta. Samuti ei väljastatud Tartus riigisakslastele sõidulube.⁸⁷

Eestlaste seisukohalt oli vastus muidugi lihtne. 27. juunil konstateeris ülemjuhataja Laidoner, et registreerimiskorraldus oli antud, kuna „meie vastu praegust võitlevad riigisakslased raudse diviisi mehed“.⁸⁸ Asevälisminister Jaan Tõnisson pidas 30. juunil siiski vajalikuks anda juriskonsuldile ülesandeks teha sise- ja sõjaministrile Saksa alamate kohta oma ettepanek.⁸⁹ Sõjaväevõimud muutsid kiiresti meelt ning juba 1. juulil teatati Laidoneri käsul siseministrile, et ülemjuhataja korralduse põhjal olid „nende Saksariigi alamate vastu, kes meie vastu kuritahtliselt ei ole töötanud“, kogu vabariigi piires surveabinõud kõrvaldatud. Siiski pidas ülemjuhataja vajalikuks osutada, et mingeid surveabinõusid poleks üldse pruugitud, kui „meie vastu landeswehri väeosades Saksariigi alamad ei sõdiks. Neid on seal aga rohkem kui kohalist landeswehri, ja tõenduseks on meil dokumendid“.⁹⁰

Teine, Eesti ametivõimude seisukohalt küll vähem oluline probleem oli see, et survemeetodid puudutasid teatud juhtudel ka etnilisi eestlasi, kes ühel või teisel põhjusel olid arvel sakslastena. 17. juunil kirjutas Eesti Maarahva Liidu häälekandja Maaliit, et Kaitseliidu Tartu ülema käsk „sünnitas kadakasakste pesas suurt ärevust“, kuna kardeti, et saksa soost elanike survevastamise abinõud võivad ka neid tabada. See, mida inimesed okupatsiooni ajal oma rahvuse kohta teatanud olid, oli aga hästi teada, kuna iga perekonna esindaja oli pidanud ametivõimudele oma rahvuse ja koduse keele teada andma ja seda allkirjaga kinnitama. Nüüd olid juba paljud Kaitseliidus vabandamas käinud, et olid ennast eksikombel sakslasteks nimetanud: ühed olla saanud saksa hariduse, teised lootnud töökohta saada, kolmandad niisama rumaluse pärast. Suurem osa kadakasakstest polnud siiski registreerimisele ilmunud, lootes, et see läheb neist mööda. Kuna Kaitseliidu ülema määruses oli öeldud, et

86. RA, ERA.957.11.154, l. 5, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 17.6.1919.

87. RA, ERA.957.8.31, l. 288, Saksa asekonsulaat Tartus Saksa diplomaatilisele esindajale Eestis, 21.6.1919.

88. RA, ERA.957.11.90, l. 2, sõjavägede ülemjuhataja staabiülema asetäitja siseministrile, 28.6.1919; **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse sünn, lk 547.

89. RA, ERA.957.8.31, l. 287, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 27.6.1919.

90. RA, ERA.957.11.90, l. 7, sõjavägede ülemjuhataja staabiülema asetäitja siseministrile, 1.7.1919.

saksa soost elanikud, kes end õigel ajal ei registreeri, langevad sõjakohtu alla, elati lootuse ja kartuse vahel.⁹¹

6. juulil lisas Maaliit, et mõne kadakaga oli Kaitseliidu ülem tööpoolest kui sakslasega ümber käinud. Üks niisugustest tartlastest, kes „ärikuulutustes alati Eesti meheks ennast on armastanud nimetada, kui tema omast ärist kuld sõrmuseid, uurisid, püssa, õmblusmasinaid jne. välja müüb“, oli end eelmisel aastal saksaks teinud ja nüüd registreerimata jätmise tõttu vastust andma kutsutud.⁹²

Suhtumine kadakasakslastesse kui rahvuse reeturitesse oli Vabadussõja ajal äärmiselt negatiivne, mille kohta võib leida külluslikult tõendusmaterjali omaaegsest ajakirjandusest. 2. juulil ilmus Sotsialdemokraadis kellegi K. Kaasiku 14. juunil kirjutatud lugejakiri, mis lausa nõretab poeetilisest vihkamisest: „Nad pöörasid põlates selga oma isale siis, kui ta raskest päevatööst koju tulles poja pead silus — temast eestlast üleskasvata lootes... isale, kes valusat okast südames torkamas tundis siis, kui aru sai, et poeg kadaklaseks kasvas. Nad sülgasid ema rinnale... Eesti ema rinnale, kust nad elujõudu imesid lapsena... nad sundisid selle südame verd tilkuma, kust nad ju enne sündmist said soojust ja armu! [---] Kui terve Eesti ühisel meelel esivanemate kurnaja vastu välja astub — suudlete teie raudrüüti veriseid jälgi — teie viletsad!“⁹³

Juhtumiuuring 1a: Martin Nurm

Ilmselt sarnase ühiskondliku stigma tõttu oli Saksa okupatsioonivõimudel olnud äärmiselt raske leida Eesti põliselanikkonna esindajaid, kes oluks nõus osalema Balti hertsogiriigi ülesehitamistöös. 12. aprillil Riias aset leidnud *Landesrat*’il (*der vereinigte Landesrat für Livland, Estland, Ösel und Riga*) — see palus ühel häälel Saksa keisrit Eesti- ja Liivimaa oma sõjalise kaitse alla võtta ning avaldas soovi luua Liivi-, Eesti- ja Kuramaast, saartest ja Riia linnast ühtne riik, mis personaalunioonis Preisi kuningaga Saksa riigi külge liidetaks — osales 58 saadiku seas ainult 13 eestlast ja 11 lätlast.⁹⁴ Üks neist vähestest eestlastest oli vaimulike esindajana Riias käinud Haljala kirikuõpetaja Martin Nurm (1870–1943), kes hiljem, 1939. aastal koos baltisakslastega Eestist lahkus.

91. Tartu teated. Sakslaste registreerimine. – Maaliit, 17. juuni 1919.

92. Tartu teated. Kadakad kimbus. – Maaliit, 6. juuli 1919.

93. K. Kaasik. Kadaklastele (hurje). – Sotsialdemokraat, 2. juuli 1919.

94. E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd, lk 268–269; A. von Taube. Von Brest-Litovsk bis Libau, lk 84.

Meie Mats

Nr. 10. (192)

Saupäeval, 12. aprillil 1919.

Nr. 10. (192)

Saksa aegne Balti riigi asutajate nõukogu Riias.

1) Maasõunik Al. von Schilling, Paddast; 2) K. von Brevern, Jägalast; 3) T. Hahn, Oleviste õpetaja; 4) mõisnikkude peamees Ed. von Dellingshausen; 5) P.; 6) kreisisaadik J. von Wetter-Rosenthal, Penijõelt; 7) linnapea Erh. Dehio, Tallinnast; 8) Jaan Mõlts, Alawerest; 9) W. Breiberg, Weinjärwest; 10) Karl Murs, Sallalt; 11) kreisisaadik H. von Schilling, Seidlalt; 12) Oskar Brasche, Paide linnapea; 13) Joh. Koppelmann, Lihulast; 14) Leopold Saar-Keerd; 15) Martin Nurm, Haljala õpetaja.

Martin Nurm (tagareas paremalt esimene) ja teised Balti hertsogiriigiga seotud tegelased. Meie Mats, 12. aprill 1919

Nurme kui ühe silmapaistvama eestlasest okupatsioonija tegelase vastu tundsid varakult huvi Eesti sõjaväevõimud. Ilmselt Kindralstaabi teadete kogumise osakonna ülesandel saatis Rakvere linna komandant juba 25. veebruaril Kaitseliidu ratsasalga ülemale käsu viivitamatult Haljalasse sõita ja pastor Nurm vahi all Rakverre tuua.⁹⁵ Päev hiljem saadeti Nurm edasi Tallinnasse operatiivstaabi teadete kogumise osakonda kapten Oskar Mamersi käsutusse⁹⁶ ning kuulati juba samal päeval üle.

95. RA, ERA.1911.1.235, l. 176, Rakvere linna komandant Kaitseliidu ratsasalga ülemale, 25.2.1919.

96. RA, ERA.1911.1.235, l. 176, Rakvere linna komandant kapten Mamersile, 26.2.1919.

Ülekuulamisel Nurm tunnistas, et oli osalenud Riia *Landesrat*'il nii aprillikuus kui ka 1918. aasta sügisel, kuid eitas põhimõtte pärast või raha eest Saksamaa kasuks töötamist. Küll aga oli ta kriisiinspektori käsul lasknud kooliõpetajatel alla kirjutada mingitele ilmselt rahvakooli saksastamisega seotud lepingutele ning andnud Haljala kiriku võõrmündrile ja ühele Kunda taluperemehele edasi Tallinnast rüütelkonna kantseleist saadud lehed, millele tuli korjata Saksamaaga liitumist pooldavate isikute allkirju. Nurm väitis, et hiljem oli ta täidetud allkirjalehed puruks rebinud ja jätnud need kantseleisse tagasi saatmata, „sest et ma seda tööd tähtsusetaks arvasin olema“. Samuti polnud ta kirikus midagi Saksa riigi kasuks rääkinud ega poliitikat üldse jutlustesse seganud. Ka polnud ta Saaremaalt eraisikute kaudu mingeid teateid saanud — milles teda nähtavasti kahtlustati —, ainult kirju venna käest.⁹⁷

Päev pärast ülekuulamist võeti Nurmelt allkiri, millega ta kohustus oma elukohast Haljala kirikumõisas ilma kohalike sõjaväevõimude loata mitte lahkuma ja esimese nõudmise peale uuesti ülekuulamisele ilmuma.⁹⁸ Juba 13. märtsil vangistati Nurm taas, seekord Tartu maakonna komandandi alamkapten Jaan Ritso nõudmisel ja Mamersi korraldusel, ning saadeti Tartusse uurimiskomisjoni,⁹⁹ mis Ritso isiklikul algatusel oli asunud uurima okupatsiooniaegsete eesti ametimeeste süüasju. Pärast eeluurimist tuli Ritsol süüdistusmaterjal ikkagi üldkohtu kätte anda ning niipea, kui see juhtus, lasti süüalune allkirja vastu eeluurimisvanglast välja.¹⁰⁰ Seega oli Nurm mõne aja pärast jälle vaba. Teda kui eestlast ei puudutanud ka juuni esimesel poolel baltisakslaste üle sisse seatud sõjaväelised järelevalvemeetmed.

Politsei Peavalitsus tegutseb

Eesti politsei oli loodud 12. novembril 1918, kui Saksa okupatsiooni aegsetelt politseivõimudelt politseijaoskonnad üle võeti. Esialgu miilitsaks nimetatud politseid hakkas institutsionaalselt juhtima siseministeeriumi koosseisus loodud miilitsajaoskond, mis 1919. aasta veebruaris nimetati ümber Politsei Peavalitsuseks.¹⁰¹ Miilitsajaoskonna ning seejärel Politsei Peavalitsuse esimene ülem oli Eduard Alver, kes enne seda oli jõudnud paar nädalat tegutseda Ajutise Valitsuse esindajana

97. RA, ERA.1911.1.235, l. 177, ülekuulamisprotokoll, 26.2.1919. Baltisakslaste kasutamise kohta kulleritena Saaremaa mässu eel vt **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse sünd, lk 516.

98. RA, ERA.1911.1.235, l. 157, allkiri, 27.2.1919.

99. RA, ERA.1911.1.236, l. 11, teadete kogumise osakonna ülem vabariigi prokurörile, 6.5.1919.

100. **M. Ostrat**. Okkupatsioonija tegelaste kohtulikule vastutusele võtmisest.

101. **Mai Krikk**. Nemad juhtisid Eesti politseid 1918–1940. Tallinn 1998, lk 10.

Haapsalus. 31. märtsil 1919 määrati Alver ka Eesti Kaitseliidu ülemaks, mille tõttu ta palus end 15. mail Politsei Peavalitsuse ülema kohalt vabastada ning 24. mail palve rahuldati.¹⁰² Näib, et seejärel oli Politsei Peavalitsus mõne nädala ilma ülemata, kuni 14. juunil võttis ohjad üle endine Tartu 3. jaoskonna kohtu-uuriija Mihkel Ostrat, kes jäi sellele ametikohale kuni 1920. aasta 31. märtsini, st kogu ülejäänud Vabadussõja perioodiks.¹⁰³

Taluomanik Ostrat, kelle Tartu-aegne poliitiline tegevus linnavolikogus oli olnud seotud parempoolse majaanike fraktsiooniga, oli alles värskest astunud sotsiaaldemokraatlikku parteisse¹⁰⁴ ning sai juba varsti pakkumise Tallinnas kõrgele ametikohale asuda. Kuigi kohtuministerium leidis, et Ostrat oli oma eelmiselt töökohalt Tartus lahkunud omavoliliselt ja jätnud jaoskonna nõuetekohaselt üle andmata, otsustas Otto Strandmani valitsus 8. juulil Ostrati tagasiulatuvalt alates 16. juunist Politsei Peavalitsuse juhataja ametikohale nimetada.¹⁰⁵ Tegelikult oli ta olnud ametis juba paar päeva varem. Kõik osutab sellele, et Ostrat oli eelkõige sise-minister Oina protežee ja võlgnes töökoha oma parteilistele sidemetele, mida kinnitab ka tema hilisem tegevus nn Oinaadi ajal.

Ostrat, kes tegi regulaarselt kaastööd ajakirjandusväljaannetele, oli kahtlemata kõva käe ja otsustava tegutsemise pooldaja, mis võib olla ka põhjus, miks just tema *Landeswehr*'i sõja ajal sellele ametikohale kutsuti. Näiteks 1. märtsil oli Ostrat kirjutanud Postimehes Saaremaa mässu üle reflekteerides, et kuna „kõik kroonu-, nii sõjaväe kui ka kodanlised asutused väga töödega koormatud, ja neil ei ole füüsilist võimalust süüasju ruttu ära korraldada“, tuleb luua „erakorralised asutused, kes laialiste volitustega varustatud ja asjatundjatest isikutest koos seistes ruttu ja energiliselt töötaksid“ — „praegune erakorraline raske aeg nõuab riigis valju, aga ühtlasi ka õiglast korda.“¹⁰⁶ Samalaadsed ambitsioonid olid talle omased ka uues ametis.

17. juunil kinnitas peaminister Otto Strandman Asutava Kogu ees valitsuse valvelolekut, „et need elemendid meie maal, kellelt ehk võib oodata välisele vaenlasele tuge, ei saaks riigile hädaohtlikuks“, ning teatas, et „[a]binõud on käsile võetud ja valitsus ei jäta siin midagi tegemata, et kohtulisi ja administratiivseid aparaatiseid tarvitada, et kõiki hädaohtusid ära hoida“. Strandmani kõne peale võeti kõigi erakondade toetusel vastu rahvaerakonna ette pandud üleminekuvormel, milles muu hulgas avaldati soovi, et „vabariigi valitsus ühes rahvaväega kõigi hädaohtude

102. **M. Krikk.** Nemad juhtisid Eesti politseid, lk 24–25.

103. Samas, lk 26–27.

104. Politsei Peavalitsuses muutusi oodata. – Päevaleht, 5. november 1919.

105. **M. Krikk.** Nemad juhtisid Eesti politseid, lk 26–27.

106. **Mihkel Ostrat.** Sisemise korra kaitseks. – Postimees, 1. märts 1919.

*Kaitseliidu ülem Eduard Alver, 1919.
RA, EFA.10.3.3249*

*Politsei Peavalitsuse ülem
Mihkel Ostrat, 1925.
RA, EFA.114.A.320.25*

tagasitõrjumiseks, mis Eesti riigi julgeolekut niihästi sisemiselt kui ka väljaspoolt ähvardavad, kõige kindlmaid abinõusid tarvitusele võtab“.¹⁰⁷

Nädal varem tarvitusele võetud sõjaväeliste abinõudele lisandusid nüüd ka politseilised. Juba 14. juunil saatis Politsei Peavalitsuse verivärske ülem kõigi maakondade ja linnade miilitsaülematele ringkirja, kus teatati, et „teatavad ringkonnad balti-sakslasi ja nende poolehoidjaid kõik abinõud selleks tarvitusele saavad võtma, et Landesvehri edasitungimist kergendada ja lõpulikult ka meil Eestis parunitele kasulikku riigipööret toime panna“. Seetõttu tuli viivitamatult kasutusele võtta abinõud, et taolist riigivastast tegevust halvata. Kõikjal, kus okupatsiooni ajal või pärast seda oli esinenud riigivastast tegevust, tuli koostada sakslaste ja nende poolehoidjate nimekirjad ning neisse kantud „vaenulise saksa olluse“ üle seada sisse salajane valve.

107. Asutav Kogu. Koosolek Toompeal 17. juunil. – Sotsialdemokraat, 18. juuni 1919.

Millegi riigivastase selgumisel tuli vastavad isikud kohe arreteerida, kohtuvõimude kätte anda ja sellest Politsei Peavalitsusele teatada. Kahtlaste isikute nimekirjad tuli viivitamatult Politsei Peavalitsusse saata nagu ka nimekirjad kohalike saksa seltside ja nende juhtivate liikmete kohta. Samuti tuli iga nädal anda ülevaade olukorrast.¹⁰⁸

Maakonna miilitsaülemad saatsid Ostrati ringkirja edasi linnade ja valdade miilitsaülematele. Lääne maakonna miilitsaülem lisis sellele omalt poolt näidise nõutavast nimekirjast, mis pidi võimaluse korral sisaldama andmeid isiku perekonna-, ees- ja isanime, elukoha, rahvuse ja ameti, vanuse ja tegevuse kohta.¹⁰⁹ Tallinna miilitsaülem andis oma alluvatele üksikasjalikumad juhtnõõrid, mille järgi tuli nimekirjadesse kanda kõik parunid (koos perekondadega) ja sakslased, aga ka eesti soost saksameelsed silmapaistvamad okupatsioonija tegelased. Ära tuli näidata iga isiku elu- ja ametikoht tsaari, Kerenski, okupatsiooni ja vabariigi ajal; see, kellega ta läbi käib, kas tema korteris toimub kogunemisi (ja kelle osalusel) ning kas vastav isik elab jõukalt.¹¹⁰

18. juunil saatis Politsei Peavalitsus laiali uue ringkirja, millega nõuti, et kokku kogutaks ka veel kättesaadav okupatsiooniaegne süüdistusmaterjal, mis tuli nädala jooksul Politsei Peavalitsusele ära saata. Selle hulgas võisid olla igasugused kirjad ja dokumendid, „mis endis miskit süüdistust Eesti Vabariigi vastu sisaldavad“, ülekuulamisprotokollid, isikute nimekirjad jne. Vastavate teadete muretsemiseks võis pöörduda kohalike operatiivstaabi teadete osakondade poole.¹¹¹

Ilmselt käimasoleva *Landeswehr*'i sõja ja sellest tingitud kõrgendatud meeleolu mõjul läks nimekirjade koostamine võrdlemisi tulemuslikult. Näiteks Lihula jaoskonna miilitsaülem saatis juba 19. juunil Politsei Peavalitsusse esimese nimekirja 10-st okupatsioonija tegelasest ja 20-st „sakslaste poolehoidjast ja Eesti iseseisvuse vastasest“, kinnitades seejuures, et ustavamatele vanemmilitsionääridele olid antud tarvilikud juhtnõõrid salajase valve korraldamiseks.¹¹² Samuti hakkasid laekuma iga-nädalased meeleluraportid, näiteks 24. juunil Lihulast: „Teatan, et üleüldises seisukorras midagi märgata ei ole. Mingisuguseid väljaastumisi pole olnud. Kahtlane element on äraootaval seisukohal.“¹¹³ 28. augustil Saaremaalt: „Teatan, et mööda

108. RA, ERA.27.1.69, l. 101, Politsei Peavalitsuse ülem Tallinna miilitsaülemale, 14.6.1919. Lääne maakonna miilitsaülemale saadetud koopiat vt RA, ERA.30.1.9, l. 1.

109. RA, ERA.30.1.22, l. 120–121, Lääne maakonna miilitsaülem Läänemaa jaoskondadele ja Haapsalu linna miilitsaülemale, 17.6.1919. Koopiaid vt ka RA, ERA.30.1.9, l. 2; RA, ERA.30.1.56, l. 5.

110. RA, ERA.27.1.90, l. 16, Tallinna miilitsaülem 2. jaoskonna ülemale, 16.6.1919.

111. RA, ERA.27.1.69, l. 103, Politsei Peavalitsuse ülem kõigi linnade, maakondade ja raudteede miilitsaülematele, 18.6.1919. Ringkirja koopiat vt RA, ERA.30.1.9, l. 7.

112. RA, ERA.30.1.9, l. 13, Lihula jaoskonna miilitsaülem Lääne maakonna miilitsaülemale, 19.6.1919.

113. RA, ERA.30.1.9, l. 23, Lihula jaoskonna miilitsaülem Lääne maakonna miilitsaülemale, 24.6.1919.

läinud nädala jooksul s. o. 20–27 augustini ei ole Saare maakonnas elutsevate balti sakslaste ja nende poole hoidjate tegevuses ja ülespidamise viisis Eestivaenulist seisukorda märganud.¹¹⁴

Energilist tegutsemist nõudva Ostrati jaoks polnud nimekirjade koostamise kiirus siiski piisav. Juba 20. juunil korrati käsku täita viivitamatult 14. ja 18. juuni ringkirjade nõudmisi, kuna „saksa Landesvehriga arvatavaste sõda lähemal ajal uuesti algab“,¹¹⁵ ning nädal hiljem saadeti uus üldine meeldetuletus.¹¹⁶ Viivitused võisid olla tingitud erinevatest asjaoludest. Nii teatas Läänemaa miilitsaülem 21. juunil, et 14. juuni eeskiri oli kätte saadud ning vastavad abinõud tarvitusele võetud, kuid teadete kogumist takistas aeglane postiühendus saartega.¹¹⁷ 1. juulil kirjutas Saaremaa jaoskonna miilitsaülem, et okupatsiooniaegsete tegelaste kohta pole mingit süüdistusmaterjali säilinud, kuna okupatsioonivõimud olid lahkudes kõik kaasa viinud.¹¹⁸

Probleeme võis tekitada ka politsei- ja sõjaväevõimude ülesannete kattuvus. 30. juunil teatas Tartu linna miilitsaülem, et neil ei ole võimalik Tartu okupatsiooni-aegsete tegelaste kohta süüdistusmaterjali saada, kuna kohaliku sõjaväe teadete kogumise punkti ülem oli kõik vastavad dokumendid juba Tallinnasse Kindralstaabi edasi andnud ning soovitas neid sealt nõuda.¹¹⁹ Sama lugu oli ka Pärnus.¹²⁰ Kindralstaabi teadete osakonna materjale Politsei Peavalitsuse kaustades aga ei leidu, mis osutab, et kui Ostrat neid ka välja nõutada püüdis, jäid need tõenäoliselt siiski saamata.

Juuli alguses jõudis Ostrat denuntsiatsioonide jahil juba nii kaugemale, et hakkas ajalehtedes avaldama avalikke kuulutusi, milles palus Politsei Peavalitsusele saata nii suusõnalisi kui ka kirjalikke teateid „mineva aasta Saksa okupatsiooni tegelaste kohta“.¹²¹

Kõige selle tulemusena on Rahvusarhiivi Politseitalituse fondis (ERA.1) tänapäevani säilinud kümneid kahtlaste baltisakslaste ja nende poolehoidjate nimekirju, osa neist pahaendelise pealkirjaga „Salajane. Eestlase vaenlased“ varustatud kaustas

114. RA, ERA.1.7.5, l. 71, Saaremaa jaoskonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 28.8.1919.

115. RA, ERA.27.1.69, l. 102, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile vabariigi miilitsaülematele, 20.6.1919. Ringkirja koopiat vt RA, ERA.30.1.9, l. 12.

116. RA, ERA.3.1.9, l. 56, Politsei Peavalitsuse ülem miilitsaülematele, 27.6.1919. Koopiat vt RA, ERA.27.1.69, l. 66.

117. RA, ERA.30.1.9, l. 11, Lääne miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 21.6.1919.

118. RA, ERA.1.7.5, l. 75, Saaremaa jaoskonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 1.7.1919.

119. RA, ERA.1.7.9, l. 38, Tartu linna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 30.6.1919.

120. RA, ERA.1.7.7, l. 21, operatiivstaabi teadete kogumise osakonna Pärnu punkt Pärnu maakonna miilitsaülemale, 21.6.1919.

121. Vt nt Kuulutus. – Sotsialdemokraat, 1. juuli 1919; Kuulutus. – Maaliit, 1. juuli 1919; Kuulutus. – Võitlus, 3. juuli 1919.

*Mihkel Ostrati kuulutus
ajalehes Võitlus,
3. juuli 1919*

(vt avaiustratsiooni).¹²² Samas asub ka aastatel 1918–1923 koostatud koondnimekiri, kus on ühtekokku 1376 nime.¹²³ Seda kõike ei saa pidada siiski ainult Politsei Peavalitsuse ja selle allasutuste tööks, kuna materjalikoguga integreeriti ka osa nimesid ja menetlusdokumente, mida tsiviilvõimud (nt Harju maavalitsus) olid juba 1919. aasta alguses kogunud. Tihti sai Ostrati alluvate ülesandeks jätkata või taas alustada juba varem teiste ametivõimude poolt alustatud ja soiku jäänud uurimisi.

Juhtumiuuring 1b: Martin Nurm

Ka Martin Nurme vastu hakkasid juunikuus huvi tundma politseivõimud. 21. juunil kirjutas Viru maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsuse ülesandel Rakvere jaoskonna miilitsaülemale, et vastavalt saadud ringkirjadele tuleb „kõige piinlikum järelevalvus okkupatsiooniga aegse tegelase M. Nurmi ja tema perekonna kohta sisse seada“, ning teatas, et suusõnalised juhised on juba antud Haljala valla vanemmilitsionäärile Ferdinand Erdele.¹²⁴

Erde võttis ülesannet tõsiselt ning koostas 23. juunil protokoll, mille järgi oli Nurm rahvast ähvardanud, et „varsti jälle aeg tulla, kus igasugu ametiasutuse tegelasi pooma hakatakse“. Erde arvates tähendas see, et „poojad vististe ilmuvad Landeswehri nõul“. Ka kevadel, kui maatameestele maad jagati, oli Nurm Haljala

122. RA, ERA.1.7.14, Eestlase vaenlased. Esimese saksa okupatsiooniga aegsete tegelaste nimekirjad.

123. RA, ERA.1.7.2, Riia *Landesrat*’i ja okupatsiooniga aegsete tegelaste tähestik.

124. RA, ERA.1.7.11, l. 73, Viru maakonna miilitsaülem Rakvere jaoskonna miilitsaülemale, 21.6.1919; RA, ERA.1.7.11, l. 17, Viru maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele, 22.6.1919.

valla mõisate kontrollikomisjoni esimehe Johannes Krimmi tunnistuse järgi ütelnud: „[N]oh, pole viga, küll need maade jägajad kõik ükskord ülesse puuakse, las külvavad peale, aga saab näha, kes seda ükskord leikab.“ Erde meelest olid sellised sõnad kohatud ning ta arvas, et ka Nurme enda kui tuntud Balti hertsogiriigi looja koht „mitte praegusel ajal rahva keskel ei oleks, sest et praegalt iga pisem kui niisugune jutt rahva keskel ärevust sünnitab, mis aga lubamata nähtus on“.¹²⁵

26. juunil kuulas Krimmi üle Viru maakonna miilitsaülemale abi ning ilmnes, et ka Nurm ise oli olnud kevadiste maasaajate hulgas. Seetõttu polnud selge, „kas ütles Nurm seda kuritahtlisel ähvarduse ehk ülepea riigivaenulisel mõttel“ või „lihtsal kartusel, et juhtuval olude muutmise korral ka tema, Nurm, kui jäutamise teel maadest osavõtja võiks ehk halba seisukorda sattuda“. Muid riigivastaseid mõtteid polnud Nurm Krimmi kuuldes avaldanud. Omalt poolt lisas miilitsaülemale abi, et kuna Krimmi uus seletus Nurme kohta esimest ei kinnitanud, saadetakse protokoll tagasi järelevalve jätkamiseks ja täiendavate teadete kogumiseks.¹²⁶

Teateid koguneski. 8. juulil saadeti Politsei Peavalitsusse anonüümne nimekiri Rakvere maakonna Haljala valla okupatsiooniaegsete tegelaste kohta. Selles iseloomustati pastor Nurme kui hertsogiriigi ehitajat ja rahva äraandjat, ta olevat olnud üks neist, kes „Haljala tuletõrjajate seltsi lipu puruks kiskusid ja saksa lipuks ümber tegid“, kui kindral Adolf von Seckendorff Haljalas käis.¹²⁷ Näib, et seda infot siiski lähemalt ei kontrollitud. Tõsisemalt suhtuti sellesse, kui Haljala militsionäär Eduard Jürgens teatas 10. juulil Rakvere jaoskonna miilitsaülemale, et Nurm olevat eelmisel kevadel andnud Palmse vallas elava Jaan Einbergi kätte mingi lehe, kuhu korjata allkirju Eesti Saksamaaga ühendamise toetuseks, ning teinud mõnele Altja küla elanikule ettepaneku sellele alla kirjutada.¹²⁸ 12. juunil andis Rakvere jaoskonna miilitsaülem käsu Einberg ja Altja küla elanikud üle kuulata.¹²⁹ Millegipärast võttis käsu täitmine pea kaks kuud aega, kuid 10. septembril teatas Palmse valla militsionäär August Jürgenson, et mitte ükski Altja küla elanik ei tea Einbergile antud lehest midagi. Ka 61-aastane koolihariduseta Jaan Einberg Palmse mõisast oli seletanud, et ta ennast „süüdlaseks ei tunnista Eesti maa liitumises Saksamaa külge, ega ole ka nimesid korjanud sakslaste heaks, ei ole ka õpetaja Nurmiga miskit ühendust ega ühis tööd sakslaste heaks temaga teinud“.¹³⁰

125. RA, ERA.1.7.11, l. 74, protokoll, 23.6.1919.

126. RA, ERA.1.7.11, l. 76, ülekuulamisprotokoll, 26.6.1919.

127. RA, ERA.1.7.11, l. 18, Rakvere maakonna Haljala valla okupatsiooniaegsete tegelaste nimekiri, 8.7.1919.

128. RA, ERA.1.7.11, l. 77, militsionäär Jürgens Rakvere jaoskonna miilitsaülemale, 10.7.1919.

129. RA, ERA.1.7.11, l. 77, Rakvere jaoskonna miilitsaülem militsionäär Jürgensile, 12.7.1919.

130. RA, ERA.1.7.11, l. 77, militsionäär Jürgenson Rakvere jaoskonna miilitsaülemale, 10.9.1919.

Samal ajal jätkus kohtuvõimude huvi Nurme vastu. 1. juulil andis ka Tallinna tähtsamate asjade kohtu-uuriija Viru miilitsaülemale korralduse koguda Nurme okupatsiooniaegse tegevuse kohta teateid, mida võivat anda Haljala kooliõpetaja Lang ja proua Vimberg Huljalt.¹³¹ 7. juulil kuulas Jürgens üle Voldemar Langi, kes tunnistas, et Nurm polnud Haljala ümbruses midagi iseäranis saksameelset teinud peale selle, et ühele „lehele või paberile, milles paluti et Eestimaa Saksamaa külge saaks liidetud allkirjasi korjas“. Samuti oli ta Haljala kirikus 1918. aasta kevadel Seckendorffi vastuvõtuks kõnet pidades ütelnud: „Üks ainus palve on mull teile veel — kindrali herra, ärge jätke meid iialgi maha.“ Üldiselt oli Nurm küll sakslaste poolehoidu avaldanud, kuid polnud koha peal muud iseäralikku teinud, „isegi mitte Saksa keisri eest kirikus ei palunud, nagu seda mitmed teised kiriku õpetajad tegivad“.¹³²

22. juulil kuulati üle Mathilde Vimberg. Ka tema sõnul polnud Nurm midagi iseäralikku Haljalas teinud, „ainult seda, kui meie Eesti rahvas okupatsiooni seaduste ja määruste all väga palju kannatas, siis õpetaja Nurm kiitis seda kõik heaks“. Rakvere tegelaste sunnitööle mõistmise kohta oli ta avalikult ütelnud, et „nende kohta 15 a. vähe on, oleks pidanud 25 a. olema“, mida võivat tunnistada sõdurid August Vimberg ja Villem Stein.¹³³

4. augustil üle kuulatud 5. jalaväepolgu sõdur Stein teatas, et Nurm oli pärast Rakvere elanike Pajuse, Tiivaste ja Kuti 15 aastaks sunnitööle mõistmist ütelnud: „[S]ee on neile koortele paras. Eestlased saadavad endid ise hukatusse. Nii tehakse mitmegagi, kes oma suud taltsutada ei mõista.“ Samuti oli Nurm 1918. aasta aprillis, kui ta oli *Landesrat*'i saadikuna Riias tagasi jõudnud, Steinile ütelnud: „Nüüd võivad eestlased rõõmsad olla, sest meie katsume seda korda saata, et eestlased igavesti oma päästjate, s.t. sakslaste ja Saksariigi lahutamata jäävad ja Saksa keiser oskab meid ka varjata.“ 23. mail oli Stein kohtunud Nurmega Haljala kaupluses, kus viimane olnud väga ärritunud ja jutustanud: „Teate, missugust häbematusust ma kuulsin. Täna käis keegi talumees ameti asjus minu juures ja seletas, et sakslased pidada Eestist vilja välja vedama. See on häbemata vale. Sakslased ei vea ivagi vilja meilt välja, vaid toovad meile kõiksugu tarbeaineid.“¹³⁴

7. jalaväepolgu sõdur Vimberg kuulati üle 15. septembril. Ka tema mäletas Nurme juttu, nagu oleks sunnitööle mõistetuid karistatud liiga kergelt. Kui Vimberg avaldas arvamust, et nüüd, kus ööd pimedaks läinud ja vargaid palju, võiks ausatele

131. RA, ERA.1911.1.235, l. 75, Tallinna tähtsamate asjade kohtu-uuriija Viru maakonna miilitsaülemale, 1.7.1919.

132. RA, ERA.1911.1.235, l. 78, ülekuulamisprotokoll, 7.7.1919.

133. RA, ERA.1911.1.235, l. 78–79, ülekuulamisprotokoll, 22.7.1919.

134. RA, ERA.1911.1.235, l. 106–108, lipnik Västriku raport Rakvere jalaväepolgu ülemale, 12.8.1919.

taluperemeestele oma kodu kaitseks sõjariistu lubada, oli Nurm tähendanud: „Kes on õieti aus inimene — vaadake veterinararst Saral’it,¹³⁵ kas tema ei olnud aus mees rahva silmas, aga mis oli tema tõeste?“ Vimbergi küsimuse peale, mida Saral siis teinud oli, seletas Nurm, et „sala (Geheim) politseil on korda läinud sala seltsi jälgele saada, mille alused muidugi Inglismaal, aga arud Tallinnas ja Tartus asuvad, kellel ülesandeks oleks olnud ühel teatud päeval saksa ohvitserisid ja mõnda mõisnikku maha tappa ja muidugi oli see Saral üks nendest“. Kui kindral Seckendorff käis Haljala kirikut vaatamas, pidas Nurm altari ees lühikese kõne, kus palus sakslasi mitte lahkuda ja eestlasi maha jätta (*verlassen sie uns nie*).¹³⁶

13. septembril andis Rakvere jaoskonna miilitsaülem militsionäär Jürgensile käsu uuesti üle kuulata Haljala valla militsionäär Erde, et uurida, keda Nurm oli ülespoomisega ähvardanud ja mis Nurme riigivastasest tegevusest üldse teada on.¹³⁷ 17. septembril üle kuulatud Erde midagi uut lisada ei osanud peale selle, et ta ei teadnud, miks Krimm oma esialgse seletuse juurde ei jäänud.¹³⁸ 21. septembril saadeti juurdlusmaterjal Viru maakonna miilitsaülemale ja 30. septembril omakorda Politsei Peavalitsusse.¹³⁹ Sellega juurdlus Nurme okupatsiooniaegse tegevuse üle tõenäoliselt lõppeski.

Juhtumiuring 2: Eduard Glanström ja Paul Bendson

Kui Martin Nurme näol oli tegemist võrdlemisi väljapaistva tegelasega, kelle nime on mainitud igas põhjalikumas käsitluses Saksa okupatsioonipoliitika kohta Eestis,¹⁴⁰ siis enamik Politsei Peavalitsuse huviorbiiti sattunud baltisakslasi ja nende poolehoidjaid olid üsna apoliitilised isikud, kelle okupatsiooniaegset tegevust võis seletada pigem omakasu, liigse kohusetunde või sooviga võimude ees kannuseid teenida, mitte aga põhimõttelise saksameelsusega. Tüüpiline näide sedasorti uurimisest, mis lõpuks ajaraiskamiseks osutus, on ajalehekuulutuse peale laekunud süüdistus Kohila tegelaste Eduard Glanströmi ja Paul Bendsoni vastu.

135. Karl Saral (1880–1942), Eesti loomaarstiteaduse rajaja ja 1918–1919 Eesti Ajutise Maanõukogu teine abiesimees.

136. RA, ERA.1911.1.235, l. 308, ülekuulamisprotokoll, 15.9.1919.

137. RA, ERA.1.7.11, l. 78, Rakvere jaoskonna miilitsaülem militsionäär Jürgensile, 13.7.1919.

138. RA, ERA.1.7.11, l. 79, ülekuulamisprotokoll, 17.9.1919.

139. RA, ERA.1.7.11, l. 79.

140. Vt nt **H. Kruus**. Saksa okupatsioon Eestis, lk 121; **A. Piip**. Tormine aasta, lk 164; **E. Laaman**. Eesti iseseisvuse süünd, lk 267–268.

7. juulil saabus siseministeeriumisse kiri 4. jalaväepolgu telefonistilt Albert Ervinit, kes teatas, et kui ta 1918. aasta juunis elas väikepõllumehena Kapa-Kohilas Harjumaal, oli Kohila valla *Ortsvorsteher* ja Kurtina mõisa omanik Glanström andnud talle käsu oma heinamaal mõisa piiri äärne mets maha raiuda. Käsu täitmata jätmise korral oli Glanström ähvardanud Ervini vangistada, mistõttu see pidi korralduse täitma ja nii vähemalt 100 puudast heinast ilma jäi. Ka Kohila valla toitusameti esimees Bendson oli 1918. aasta suvel olnud „täielik häbematus eeskuju“ ning lubanud Ervini kahel korral maha lasta, kui see rekvisitsioonide vastu protesteerida julgus. Nüüd aga teenivat Bendson „kui täis mees kunagi, vabariigi pealinnas tähtsas ametiasutuses silmapaistval kohal. Ja võib olla lasebki mind lõppude lõpuks maha, et tema nime kirjas avaldasin“.¹⁴¹

9. juulil andis Ostrat Harju maakonna miilitsaülemale korralduse alustada uurimist ning mainitud isikud üle kuulata.¹⁴² Esimesena küsitleti Albert Ervini ema Pauliinet, kelle sõnult tulnud 1918. aasta juunis tema juurde Nõela talusse Kurtina mõisa metsavaht Johannes Maikov ja öelnud, et mõisaomanik Glanström oli käskinud tema põllu äärest metsa maha raiuda, kuna see põldu varjavad. Käsu mitte täitmise korral oli Maikov ähvardanud teda ja tema poega Saksa soldatite abil sõnakuulmisele sundida. Mets sai maha raiutud, kuna see aga toimus just enne heinaaja algust, läks raisku palju heina, mida oksarisu seest niita ei saanud. Bendson oli kord kartuli rekvireerimise ajal saatnud tallu Saksa soldatid, kelle ähvardusel viidi ära 40 puuda kartuleid. Seda polnud Ervini ema kuulnud, et Bendson oleks tema poega mahalaskmisega ähvardanud, „kuid et ta kõik täpisealt normi järele nõudis, siis läks viimine meile raskeks“.¹⁴³

Üle kuulati ka Kohila valla elanik Aleksander Noorkull. Bendson olevat andnud talle käsu kolme lehma pealt võid Kohilasse viia, et aga vaid üks lehm parasjagu lüpsis, siis ei saanud Noorkull normi täita. Ühel päeval oli Bendson soldati saatel tallu ilmunud ja nõudnud, et ta puuduva või eest trahviks lehma mõisa viiks; selle käsu mittetäitmise korral ähvardas aga kõik kolm lehma ära võtta. Noorkull viiski lehma 15 päevaks mõisa, kusjuures ta pidi iga päeva eest maksma 7 rubla lehma söögiraha. Alles siis, kui ta nõutava koguse võid oli ära viinud, sai ta lehma tagasi. Noorkull lisas, et Bendsoni abiline Leppik oli jätnud talle 23 puuda kartulite eest raha maksmata.¹⁴⁴

141. RA, ERA.1.7.3, l. 101, Albert Ervin Politsei Peavalitsusele, 7.7.1919.

142. RA, ERA.1.7.3, l. 95, Politsei Peavalitsuse ülem Harju maakonna miilitsaülemale, 9.6.1919.

143. RA, ERA.1.7.3, l. 102–103, ülekuulamisprotokoll, 20.8.1919.

144. RA, ERA.1.7.3, l. 103–104, ülekuulamisprotokoll, 20.8.1919.

Glanström ise seletas ülekuulamisel, et kuna Nõela talu mets asus just tema rukkipoollu ääres ja puude oksad põldu varjasid, oli ta metsavaht Maikoviga saatnud Ervinile teate, et see üle piiri ulatuvad oksad maha raiuks. Nõudmine olevat Eesti-maa tsiviilseaduse III kogu § 1009 järgi täiesti seaduslik olnud. Isiklikult polnud Glanström Erviniga kokku puutunud ega teda millegagi ähvardanud.¹⁴⁵ Ka Maikov kinnitas Glanströmi sõnu ning ütles, et käsk sai edasi antud täiesti viisakalt ja ilma ähvardamiseta. Okste eemaldamise käsu peale oli Nõela talu perenaine ütelnud, et nad kogu metsa piiri äärest maha raiuvad. Seda tehtigi, kuid täiesti vabatahtlikult, ilma et keegi neid selleks sundinud oleks.¹⁴⁶

23. augustil tegi Rapla miilitsaülem uurimisest kokkuvõtte ning nentis, et 1918. aasta juunis oli Kurtina mõisa omanik Glanström Nõela talu omanikule tööpoolest käsu andnud piiriäärsed puud okstest puhastada, et need vilja ei varjaks, kuid „miskisugust tõendust ei ole, nagu oleks metsa ähvarduse teel sunnitud maha võtma“. Kohila valla toitusameti okupatsiooniaegne esimees Paul Bendson, kes nüüd rahvavälasena sõjaministeeriumis inspektori osakonnas teenis, oli küll väga nõudlik olnud, kuid jällegi pole võimalik tõestada, et ta oleks võimupiiridest üle astunud. Üldse oli Rapla miilitsaülem jõudnud järeldusele, et „Ervin, kui inimene, sai küll kannatada, kuid mitte Glanströmi ega Bendsoni omavoli tarvitamise tagajärjel, vaid tollaegne kord ja seadus oli niisugune“.¹⁴⁷ Kolm päeva hiljem saatis Harju maakonna miilitsaülem kogu kirjavahetuse Politsei Peavalitsusse edasi¹⁴⁸ ning asi loeti seega ilmselt lõpetatuks.

Paragrahvi otsimine ja kõrgem kriminaalkohus

Landeswehr'i sõja ajal omandasid arutelud baltisakslaste järelevalve ja karistamise üle järjest parteipoliitilisema iseloomu, eriti pärast seda, kui Asutava Kogu 17. juuni koosolekul Eesti Maarahva Liit *Landeswehr*'i sõja osas eriarvamusele oli jäänud. Üldise patriootliku kooriga kaasamineku asemel oli Konstantin Päts teinud ettepaneku väed Lätist välja tõmmata, jätta Läti territooriumi kaitse lätlaste enese asjaks ning keskenduda võitlusele enamlaste vastu. Seepeale läks vasakpoolses ja tsentristlikus ajakirjanduses lahti raevukas Maarahva Liidu vastane kampaania, milles

145. RA, ERA.1.7.3, l. 104, ülekuulamisprotokoll, 20.8.1919.

146. RA, ERA.1.7.3, l. 105, ülekuulamisprotokoll, 20.8.1919.

147. RA, ERA.1.7.3, l. 95, 100, Rapla miilitsaülemale ettekanne Harju maakonna miilitsaülemale, 23.8.1919.

148. RA, ERA.1.7.3, l. 100, Harju maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsuse ülemale, 26.8.1919.

süüdistati Ajutise Valitsuse eelmises koosseisus tooni andud erakonda rahvusliku üksmeele lõhkumises, parunite toetamises ja isegi Eesti riigi ja rahva äraandmises.¹⁴⁹

Seejuures oli mugav luua seoseid mitmesuguste tõeliste või kujuteldavate salasepitsustega. Näiteks kaevati 23. juunil Vabas Maas: „Mõne kuu eest ei teinud Maa-liit suudki lahti, kui tema vaimlised isad meie rahvast telgi taga Peterburi äravõtmise keerdu tahtsid kiskuda, Soome kuningatoojate salasosina peale valmis olles Eesti rahva poegade verd selleks ohverdama, et uusi, meile võõraid võimumehi Venemaal pukki aidata.“ Seetõttu olevat eriti tähelepanuväärne, et ajal, mil kogu rahvas alustades sots-revolutsionäridest kuni kristlike demokraatideni ühtse rindena läheb, on maaliit ainsana valmis nn röövrüütlitega rahu tegema.¹⁵⁰

Veel üks hea võimalus Maarahva Liidu materdamiseks oli seada kahtluse alla nende tahe okupatsiooniaegseid tegelasi karistada. 29. juunil kirjutati ilmselt Mihkel Ostrati sulest pärinevas Sotsiaaldemokraadi juhtkirjas, et kui seni oli tehtud ainult ägedaid sõnu ja saadetud „üleüldistes kõnekäänudes ähvardusi“, siis nüüd oli aeg neid ähvardusi „kindlal käel ja külma rahuga“ teostama hakata ning kõik süüdlased ja kaassüüdlased kohtu alla anda — vastasel juhul võis Eesti valitsust tabada samasugune saatus nagu Kerenskit, kes oma poliitilistel vaenlastel vabalt tegutseda oli lubanud. Parunite äraandmisjuhtumid pärast 1918. aasta aprillikuseid Riia otsuseid Eestimaa Saksa riigi külge liitmise kohta käisid Ostrati arvates täielikult kaelakohtu seaduse § 108 alla. Sama paragrahv sobivat ka nende isikute jaoks, kes korjasid allkirju Saksamaaga liitumist paluvatele palvekirjadele. Kuna need kuriteod olid aga niivõrd rasked ja tõsised, võis süüdlasi süüdi mõista „ainult iseäraline „Kõrgem Kriminaalkohus“ (Верховный Уголовный Суд) nagu Venemaal oli“.¹⁵¹

Kaelakohtu seaduse all mõeldi Vene impeeriumi nn uut nuhtlusseadustikku, mille Nikolai II oli kinnitanud 1903. aastal, kuid mida täies ulatuses ei kehtestatud Vene impeeriumi lõpuni. § 108 (riigireetmine) nägi ette karistuse Vene kodanikule, kes toetas vastast sõjategevuses või teistes Vene riigi vaenulikes tegudes. Karistuseks oli vastavalt süüteo raskusele kas erakorraline või tähtajatu sunnitöö või spionaaži korral ka surmanuhtlus. Sama paragrahvi järgi võis karistada ka välisriigi alamat või sõjavangi, keda ei saanud karistada sõjaseadustiku alusel.¹⁵² Kõrgem kriminaalkohus oli erakorraline Vene kriminaalkohus, kus arutati eriti olulisi riigivastaseid tegusid. Nende hulka oli kuulunud nt dekabristide ülestõus 1825. aastal, kuid selle kohtu

149. A. Pajur. *Landeswehr*'i sõja puhkemine, lk 70.

150. Lõhesünnitaja meie ühises väerinnas. – Vaba Maa, 23. juuni 1919.

151. Juhtkiri. – Sotsiaaldemokraat, 29. juuni 1919.

152. Artikli 108 ja selle rakendamise kohta Eestis vt **Olja Kivistik**. Riigivastased süüteod tsaarivene üldkaristusõiguslikes allikates ja Tallinna ringkonnakohtu praktikas (1903–1917). Magistritöö. Tartu Ülikool, 2013, lk 39–40, 57–58.

viimane suur protsess toimus 1913.–1915. aastal endise Riigiduumas sotsiaaldemokraatidest saadikute üle. Ostrati nõudmiste valguses on see veidi irooniline fakt.¹⁵³

Sotsiaaldemokraadid polnud siiski ainsad, kes otsustavaid abinõusid nõudsid. Ka Vabas Maas nenditi, et kuigi hertsogiriigi loojatele ja Eesti riikluse vaenlastele oli antud tugev hoop, tuli siiski meeles pidada, et hädaoht pole sellega veel kadunud. Selleks tuli esiteks panna piir Balti parunite sepitsustele Saksamaal ning teiseks juba lähemal ajal likvideerida saksa suurmaapidamine, alustades riigi äraandjate maast. Eelmise valitsuse prokurör polnud küll leidnud paragrahvi, et üht osa riigi äraandjatest vastutusele võtta (samas kui paragrahve oli küllalt, „kui äraandjatega äärmisest pahemast leerist tegemist tuli teha“), kuid süüdlaste vastutusele võtmist nõudis rahva õiglustunne ja südametunnistus, millest valitsus ei võinud vaikides mööda minna.¹⁵⁴ Sama päeva Tallinna Teataja juhtkirjas kinnitati samuti, et Saksa okupatsiooni aegsete tegelaste süü küsimus on teravalt päevakorrale tõusnud ja seda ei saa enam niisama kõrvale heita. Seda, kas sobiv paragrahv leidub või ei leidu, pidi otsustama autoriteetne asutus koos parimate õigusteadlastega ning Asutava Kogu ülesandeks oli selline asutus luua.¹⁵⁵ Lõpuks avaldas ka Postimees arvamust, et Eesti Vabariigi vaenlaste karistamine oli *Landeswehr*'i sõja tõttu päevakorrale tõusnud ning küsimus tuli rahulikult kohtuvõimude kätte anda, kus see saaks seadusliku ja õiglustundele vastava lahenduse.¹⁵⁶

Sellise positiivse vastukaja peale kirjutas Ostrat 9. juulil, et Ajutise Valitsuse maaliitlastest prokurör polnud jätnud riigi äraandjaid vastutusele võtmata mitte paragrahvi puudumise pärast, vaid seetõttu, et „[s]akslased olid ju endise maaliitlase valitsuse ajal kõige truimad sõbrad“, ning paragrahvi otsimine oli „lihtne jant, et asja kuidagimoodi pikendada lasta“. Nüüd aga olevat selge, et „seljataga on meil veel suur hulk parunite tuleku igatsejaid“ — eelmise aasta okupatsiooni aegseid tegelasi, kes püüdsid teha riigisõbralikku nägu, ise parunite ettevõtmisele kaasa tundes. Nii käivat näiteks õpetaja Nurm Eesti peredes pidudel isamaalisi laule laulmas, endal „süda täis kurja nõu noore Eesti vastu“.¹⁵⁷

Seesugused isikud tuli Ostrati arvates tingimata kahjutuks teha ja riigi äraandmise eest okupatsiooni ajal kohtulikule vastutusele võtta. Kuna iseseisvus oli välja kuulutatud juba enne okupatsiooni — samas kui Vene-aegsed kriminaalseadused

153. Kõrgema kriminaalkohtu ja teiste sarnaste institutsioonide kohta vt **William G. Wagner**. *Tsarist Legal Policies at the End of the Nineteenth Century: A Study in Inconsistencies*. – *The Slavonic and East European Review* 1976, Vol. 54, No. 3, lk 371–394.

154. **Julius Seljamaa**. Võitlus viidagu lõpuni. – *Vaba Maa*, 30. juuni 1919.

155. Juhtkiri. – *Tallinna Teataja*, 30. juuni 1919.

156. Eesti Vabariigi vastaste karistamine. – *Postimees*, 3. juuli 1919.

157. **M. Ostrat**. Okkupatsioonija tegelaste kohtulikule vastutusele võtmisest.

maksma jäid —, oli Ostrati meelest täielik juriidiline alus kasutada Balti hertsogiriigi loojate vastutusele võtmiseks 1903. aasta nuhtlusseaduse 108. paragrahvi, millega sai süüalusele määrata surmanuhtluse või eluaegse või tähtajalise sunnitöö. Küll aga puuduvat Eestis asja arutamiseks veel kohane kõrgem kriminaalkohus, mis tuli alles luua ja mille esimehe valiks Asutav Kogu. Seejuures pidas vähem kui kuu aega ametis olnud Ostrat vajalikuks, et „kohtu liikmed oleks noorepoole inimesed, kellel pikka bürokraatlist praxist selja taga pole, sest ainult sarnased kohtunikud on veel vabad endistest kodanlistest eelarvamistest ning traditsioonidest ja ei mõista kohut schabloni järele, mis vanade juristide juures pahatihti ette tuleb“. Lisaks pidas ajakirjanik-jurist Ostrat tarvilikuks, et kohtuliikmed-juristid oma teadmisi juba varem ajakirjanduses või mujal oleks avaldanud.¹⁵⁸

Samal ajal ilmus vasakpoolsetes ajalehtedes järjepanu avalikke denuntsiatsioone, mis samuti osutasid, et probleemiga on vaja kiiremas korras tegelda. 10. juuli Sotsiaaldemokraadis kirjutas keegi Kodanik, et okupatsiooni ajal sakslastega sõbrustanud Joaoru kirikuõpetaja Jakob Jalajas, kes oli käinud Saksa sõjaväepastori jutlusi tõlkimas ja Riias hertsogiriiki asutamas, olevat veel „kaunis kindlal jalal“ ning oleks aeg „ka temale tema õiget kohta näidata“.¹⁵⁹ 19. juulil kaevati samas ajalehes, et Simuna okupatsiooniaegne köster, kes oli „omal ajal suur „Amtsvorsteher““ ja pannud Seckendorffi vastuvõtmiseks isegi kooliõpilased „Deutschland über alles“ laulma ning kohalt väljaajamise ähvardusel naised rahvariideid kandma, polnud oma tegevuse eest veel mingit kahju kandnud.¹⁶⁰ 21. juulil teatas sotsialistide-revolutsionääride häälekandja Võitlus, et Põlva ümbrus kubisevat hertsogiriigi loojatest, kellest kõige tähtsamad olevat kirikuõpetaja Johann Christoph Schwartz ja kohalik arst Oskar Lezius, kes olid ikka veel vabad, nii et „rahvas hakkab ikka enam ja enam arvama, et meie valitsus mõisnikke ja pappe kasusid kaitseb“. Ka kohalikud kadakad, nagu Koiola valla taluperemees Jaan Piho ja vallavanem Jaan Hurt, „kes nüüdki kõigest hingest hertsogiriiki ihkavad“, olid Võitluse teada seni puutumata jäänud.¹⁶¹

Uue kohtuorgani asutamine, milleks sotsiaaldemokraatlik partei ja Politsei Peavalitsus juuni lõpus ja juuli alguses ilmselt pinda ette valmistasid ning mis oleks Ostrati kogutud süüdistusmaterjale *en masse* arutama hakanud, jäi soiku nn Oinaadi puhkemise tõttu juulikuu teisel nädalal. Avalikuks saanud fakt, et sise-minister Aleksander Oinas ning tema abikaasa Alma Ostra-Oinas olid 1919. aasta

158. **M. Ostrat.** Okkupatsioonija tegelaste kohtulikule vastutusele võtmisest.

159. Narvast. Okkupatsiooniaegne kirikherra. – Sotsiaaldemokraat, 10. juuli 1919.

160. Kodumaalt. Simunast. – Sotsiaaldemokraat, 19. juuli 1919.

161. Kodumaalt. Võrumaalt. Põlvast. Hertsogiriigi loojad. – Võitlus, 21. juuli 1919.

kevadel väidetavalt eraviisiliste rahuläbirääkimistega seoses varjanud oma korteris Eesti enamlaste juhti Viktor Kingissepa, vallandas Eesti Vabariigi algusaegade ühe suurima poliitilise skandaali, mis varjutas isegi juunikuised süüdistused Maarahva Liidu vastu. Õieti oligi ajaleht Maaliit skandaali üks peamisi tagant õhutajaid — arvestades Maarahva Liidule hiljuti osaks saanud kriitikat, oli neil kahtlemata heameel sotsiaaldemokraatidele koht kätte näidata.

Ostrati aktsioon Maaliidu vastu

Üks Oinaadi nime all tuntud skandaali keerdkäikudest, arvatavasti kas Ostrati või Oina enda korraldatud poliitiline šikaan, tekitas olukorra, kus Ostrati Vene nuhtluseadustiku paragrahvide lembus tema enda vastu pöördus. Ostrati mainele ja tulevasele võimalikule karjäärile kõrgema kriminaalkohtu kohtunikuna sai see episood ilmselt saatuslikuks. Ehkki ta püsis Politsei Peavalitsuse ülema ametis kuni 1920. aasta märtsi lõpuni, on tema isik erinevalt paljudest teistest tolaeagsetest poliitikutest ja kõrgematest riigiametnikest tänapäevaks peaaegu unustatud ning tema edasise saatuse kohta oskas ka Eesti politsei ajaloo uurija Mai Krikk öelda ainult seda, et see on teadmata.¹⁶²

Oinaad sai õige hoo sisse 12. juunil, kui ajaleht Maaliit teatas, et eelmisel päeval oli Tallinnas levitatud enamlaste lendlehe Kommunist neljandat numbrit, mida oli Maaliidu toimetusse toodud terve pakk. Muu hulgas oli lendlehes Viktor Kingissepa avalik kiri Karl Astile. Maaliit avaldas selle oma veergudel uuesti lootuses, et „herrad ministrid, kellesse asi puutub, selles kirjas ettetoodud teateid ka tähtsateks peavad ja nendest tarvilisi järeldusi teevad“. Kirjas päris Kingissepp irooniliselt, miks ei olnud Ast Asutava Kogu kõnetoolist riiklikke kurjategijaid paljastades nimetanud „üht Eesti sots. dem. partei liiget, kes enne riigikontrolör oli ja nüüd siseminister ja asutava kogu liige on ja tema abikaasat, kes sama kogu ja „Sotsiaaldemokrati“ toimetuse liige on“, kuna just need isikud „Kingissepale kolmel-neljal korral oma korteris lahkesti ulualust annud on, kui vabariigi nuuskurid seda Kingissepa kõikides paikades otsisid“.¹⁶³ Seega olid siseminister Oinas ja tema abikaasa Alma Ostr-Oinas paljastatud Kingissepa varjajatena.

Juba järgmisel päeval ilmus Maaliidu toimetusse käskjalg kirjaga siseministeriumi trükiasjade osakonnalt, kes palus, kui vähegi võimalik, saata neile kuus eksemplari Kommunisti 4. lendlehte. Toimetus andiski kolm eksemplari ning

162. **M. Krikk.** Nemad juhtisid Eesti politseid, lk 27.

163. Kommunisti lendleht nr 4. – Maaliit, 12. juuli 1919; Viktor Kingissepa avalik kiri hra K. Astile. – Maaliit, 12. juuli 1919.

esialgu jäi asi sinnapaika, kuni 19. juunil ilmus kohale Politsei Peavalitsuse politsei-inspektor Hugo Jakobson, kaasas Ostrati allkirjaga paber, millega teda volitati „keelatud kirjanduse laialilaotamise asjus järelepärimisi, ülekuulamisi, läbiotsimisi ja ülepea kõiki eeluurimise talitusi ette võtma nii ajalehe „Maaliit“ toimetuses, kui teiste isikute juures, kus seda tarvilise leiab olema“. Jakobson otsis toimetuse läbi, konfiskeeris veel kaks Kommunisti numbrit ja läks ära.¹⁶⁴ Päev hiljem aga teatas Sotsialdemokraat suure pealkirja all „Maaliit kohtu kätte!“, et Maaliidu toimetuses oli hoitud ja levitatud riigivastast lendlehte. Politseile teatamise asemel oli Maaliit oma 12. juuli numbris selle sisu hoopis lühendatud kujul ära trükkinud, „misläbi teda laialistele rahvakihtidele tuttavaks tegi“. Seega olid Maaliidu vastutav toimetaja ning toimetuse liikmed kommuniste Eesti Vabariigi vastases kihutustöös aidanud ja selline süütegu käivat vana nuhtlusseadustiku artiklite 13, 14 ning uue nuhtlusseadustiku artiklite 129, 132 p. 2 alla.¹⁶⁵ Eeluurimismaterjal oli saadetud vabariigi prokurörile edasisteks korraldusteks.¹⁶⁶

Maaliit kirjutas Politsei Peavalitsuse otsust kommenteerides, et „Eesti sotsialistlikes vabariigis on nähtavasti kõik võimalik“: kui „siseminister Oinas võib enese juures meiega sõdivate enamlaste peameest pidada, see ei ole karistatav, kuna avaliku häälekandja vastu, kes seda kohustatud on rahvale teatama ja seda ka tegi, süüdistusprotsess käima pandakse“.¹⁶⁷ Postimees väljendus veelgi teravamalt, kirjutades, et „kui keegi alam politsei käsiline, kelle aumõiste külge suurt mõõdupuud ei või panna, niisuguse teoga toime tuleb, siis ei ole seda imeks panna, et seda politseivalitsuse pääülem teeb, see on lihtsalt uskumata“. Postimees tuletas meelde, et Ostrat oli varemgi üliagarust üles näidanud: „kirjutab ise oma erakonna ajalehes kihutuskirju „okkupatsiooni aegsete tegelaste“ vastu, kutsub oma allkirjaga kuulutustes üles inimesi denuntseerima jne“. Kuna Politsei Peavalitsuse ülem oli seeläbi ennast avalikkusele tutvustanud parteilise tagakiusajana, tuli küsida, „kas Oinale ka ei peaks järgnema tema poolt pukki aidatud politseivalitsuse pääülem, kelle käsi tõesti mitte õnnelik ei ole olnud ja kellest ka tulevikus väga palju hääd oodata ei ole, sest et tema amet tal üle mõistuse näib käivat“.¹⁶⁸

Kaks päeva hiljem protesteeris haavunud Politsei Peavalitsus Sotsialdemokraadis Postimehe inetu kahtlustuse peale, nagu oleks Ostrat Maaliitu kommunistliku

164. Missugusel teel „Kommunisti“ trükikoda otsitakse. – Maaliit, 20. juuli 1919.

165. Selle kohta, kuidas veel Eesti Vabariigiki kehtis korraga kaks Vene nuhtlusseadustikku, vt **Marin Sedman**. Karistusseaduste paljususest: Eesti Vabariigi ajalooline kogemus aastatel 1918–1940. – *Juridica* 2012, nr 3, lk 176–184.

166. Kohalikud uudised. Maaliit kohtu kätte! – Sotsialdemokraat, 20. juuli 1919.

167. „Maaliidu“ kohtu kätte andmisest. – Maaliit, 22. juuli 1919.

168. Väärnähtused. – Postimees, 22. juuli 1919.

lendlehe levitamise pärast vastutusele võttes provokatiivselt käitunud, ning teatas kategooriliselt, et trükiastjade osakonna abi polnud üldse tarvitatud ja et Maaliit oli vastutusele võtetud palju laiemal süüdistusmaterjali põhjal. Üldse võetavat kõik seaduse vastu eksijad vastutusele nende parteilisest kuuluvusest sõltumata ning ka „mainitud kirjatüki autor saab kaelakohtulisele vastutusele Vana Nuhtlusesead. § 1039 järele diffamatsiooniliselt võetud“.¹⁶⁹

Lubadus Maaliidu kõrval ka Postimehe kirjatüki autor kohtusse kaevata lisas skandaalile veelgi hoogu. Postimehes kirjutati 26. juulil irooniliselt:

Kui sotsiaaldemokraatia valitsevaks erakonnaks sai, oli tema esimeseks mureks politseid oma võimu alla saada, teda uuendada ja tervendada ja ülddemokraatlike aja nõuetega kokkukõllasse viies korraldada. Ja kes oli selleks küll sündsam mees, kui äge vabaduse nõudja Mihkel Ostrat, kelle tulipunane meelsus veel päikese kiirtest pleekimata, sest et ta, kuigi musta põhja pääl, alles värskelt paksu punase värviga üle võõbatud. See oli mees, keda juba ainuke mõte minestusse ajas, et politseis veel vanast tsaariajast pärit olevad mehed ametis võivad olla, kes maaliitlike prokuröri Teemanti pää pääle tuld ja tõrva kokku vandus, miks see paragrafi otsib, kui tarvis on inimest kinni võtta. Sest ükski seadus ei tohi Eesti Vabariigis ei politseid ega kohtuvõimuseid neid karistamast takistada, kellele karistust vaja.¹⁷⁰

Avaliku arvamuse ees jäi Ostrat üksi. Ka Maaliidu suhtes võrdlemisi kriitiline Päevaleht arvas, et Ostrati tegevus oli valmistanud piinlikkust, kuna „Eesti vabariik ei või enesele mitte seda löbu lubada, et tema kõrgemad ametnikud nurgaadvokaadi võtetega teda võõraste ja naabrite silmas naeruvääriliseks teevad“.¹⁷¹ Päevaleht tõstis eriliselt esile, et Ostrat oli oma kaebuse esitanud § 1039 põhjal, mis oli „nimelt see paragraf, mis vanas Vene nuhtluse seaduses kõige haisevam oli, sest tema ainuke eesmärk oli — ametlisi kuritöid varjata, kõlvatuid ametnikka kaitsta, keelata tõtt kirjutamast nurjatute võtete üle ameti tegevuses“. Kuna Ostrat tõstis kaebust difamatsiooni pärast, kus tunnistajate ettekutsumine polnud lubatud, mitte aga teises, laimamist puudutavas paragrahvis, järeltas Päevaleht, et Ostrat kardab Postimehes kirjutatu kohtu ees tõeks osutumist.¹⁷²

169. t. Inetu kahtlustus. – Sotsiaaldemokraat, 24. juuli 1919.

170. **Junior.** Elagu paragraf! – Postimees, 26. juuli 1919.

171. **–prio–.** Üks surematuse kandidaat. – Päevaleht, 29. juuli 1919.

172. **–prio–.** Sätendavad kivid kuulsuse tornis. – Päevaleht, 30. juuli 1919.

Survemeetmed *Landeswehr*'i sõja lõpujärgus ja selle järel

Juulikuus püsis rahva meeleolu endiselt ärev ning kahtlustused baltisakslaste suhtes võisid omandada lausa fantastilise kuju. Iseloomulik on 6. juuli Sotsialdemokraadis avaldatud, 2. juulil Vigalast tulnud teade kahtlase sakste või parunite auto kohta, mida oli nähtud koos sõjariistadega Velise mõisa sõitmas. Vigala miilits oli kohe mobiliseerinud külarahva vaenlast kinni võtma ning maantee suleti mitmest kohast. Autos viibijad olid sellest aga ilmselt kuulda saanud ja katsunud sõita metsa vahel, kuid peeti seal ikkagi kinni. Kaks sõitjat olid jäänud surnutena püüdjate kätte, teiste kohta teated puudusid. Autol oli olnud kaks kuulipildujat.¹⁷³ Päev hiljem kirjutas Vaba Maa, et Vigala vallamajja oli tööpoolest telefoni teel teatatud kahtlasest autost, mida nähti sõjariistadega varustatult Velise mõisa sõitmas, ja arvatud, et see on sakste või parunite oma. Autot oli seepeale taga aetud „just kui mõnda vanaaegist pätsu püüti Vändra metsas“ ning Sotsialdemokraadi lugu vastas iseenesest tõe, „ainult parunid, kuulipritsid ja surnukehad on rahvajutt kogu selle loole juure luuletanud“. Autos oli tegelikult sõitnud ühe Eesti ratsaväepolgu ülem koos autojuhiga.¹⁷⁴

Uue algatusena hakati kogu Eestis kõikidelt kahtlastelt baltisakslastelt relvi ära korjama. Juba 23. juunil oli kõigile maakonnaavalitsustele saadetud siseminister Oina allkirjaga telegramm, mis nõudis „kõigilt riikliselt kahtlastelt balti sakslastelt ja okupatsiooni tegelastelt“ 29. novembri 1918 määruse põhjal välja antud relvalubade ja laskeriistade äravõtmist kviitungi vastu.¹⁷⁵ Sõjariistu hakatigi ära korjama, kuid mitte just üleliia operatiivselt. Näiteks Haapsalu miilitsaülemale saadeti 8. juulil nimekiri viie relvalubadega baltisakslaste kohta,¹⁷⁶ kuid mujal, näiteks saartel, võis vajalike andmete liikumine kauemgi aega võtta. Nagu teatati 14. juulil Lihulast, tekitas uus survemeetod baltisakslaste seas ärevust ja pahameelt; militsionäär lisas aga, et „nende ettevaatuse tõttu ei paista see palju välja“.¹⁷⁷

14. juulil andis ka Politsei Peavalitsus samalaadse käsu konfiskeerida kõigilt salajase valve all olevatelt „saksa soost ja saksameelelistelt isikutelt“ tulirelvad ja saata Politsei Peavalitsusse ühes teatega, kellelt need olid ära võetud.¹⁷⁸ Oma algsel kujul

173. Need pole oma kuritegevust veelgi lõpetanud. – Sotsialdemokraat, 6. juuli 1919.

174. Meeleolu põnevärevus maal. – Vaba Maa, 7. juuli 1919.

175. RA, ERA.30.1.9, l. 109, siseminister Lääne maakonnaavalitsusele, 23.6.1919. Vt koopiat RA, ERA.26.2.5.

176. RA, ERA.30.1.22, l. 23, Lääne maakonna miilitsaülem Haapsalu miilitsaülemale, 8.7.1919.

177. RA, ERA.30.1.9, l. 106, Lihula miilitsaülem Lääne maakonna miilitsaülemale, 14.6.1919.

178. RA, ERA.27.1.69, l. 55, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile miilitsaülematele, 4.7.1919. Koopiaid vt RA, ERA.30.1.9, l. 107; RA, ERA.30.1.22, l. 43; RA, ERA.30.1.56, l. 8.

jõudis see korraldus kehtida ainult mõne nädala: juba 6. augustil teatas Ostrat täienduseks ja selgituseks, et siseministri nõusolekul võivad kohalikud miilitsavõimud usaldusväärsetele isikutele, kelle vastu süüdistusi pole esitatud, jahipüssid (mitte kroonupüssid) ja lihtsama süsteemiga revolvriv tagasi anda ning niisuguste püsside ja revolvrivite ärakorjamine usaldustäratavatele isikutelt tuli lõpetada.¹⁷⁹

Need Ostrati täiendused ja selgitused põhjustas kahtlemata asjaolu, et 29. juulil oli ametisse astunud uus siseminister, karmi käe poolest tuntud, kuid ühtlasi tegeliku politseitöö kogemusega Aleksander Hellat. Nagu hiljem Päevalehes kirjutati, olid kohe läinud liikvele jutud, et Hellat soovib Politsei Peavalitsuse direktori kohal näha uut meest, kuid esialgu jäi Ostrat ametisse.¹⁸⁰ Siiski pole imestada, et Hellatil oli Ostrati ja Politsei Peavalitsuse tegevusele mõnevõrra kainestav mõju. Muu hulgas sekkus Hellat isiklikult käimasolevatesse menetlustesse, mille hulka kuulus ka Gustav von Knorringi asi.

Juhtumiuuring 3: Gustav von Knorring

Siseministri telegrammi põhjal oli Lääne maakonna miilitsaülem andnud käsu relvad ära võtta ka Uugla mõisahärralt Gustav von Knorringilt, ent kui militsionäär 12. juulil selle käsu täitmiseks mõisa ilmus, keeldus Knorring laskeriistu välja andmast ning teatas, et „ei tunnista miilitsa ülema käskusi“, ja sõitis kohe Haapsallu. Seepeale andis Lääne maakonna miilitsaülem käsu korraldada läbiotsimine, kui parun tagasi jõuab. 14. juulil teatas vabariigi Kaitseliidu ülem Alver isiklikult miilitsaülemale, et oli andnud Knorringile loa relvi edasi pidada „ja et kui, olgu kes tahab, miilitsa ametnikkudest parunilt sõjariistad ära võtab, laseb tema teda jala pealt ametist lahti ja et temal on õigus kõiki ametnikka lahti lasta peale ministeeriumi“. Peale selle oli Knorringi naine vahepeal ära surnud ja parun ise haige. Lääne maakonna miilitsaülem palus Politsei Peavalitsusest telefoni teel juhtnööre¹⁸¹ ning Ostrat vastas, et läbiotsimisega tuleb oodata, kuni Knorringi perekond terveks saab, siseministeeriumi korraldusest tuli aga kinni pidada ja parunilt relvad ära võtta. Miilitsateenijate lahtilaskmine kuuluvat seaduse järgi Politsei Peavalitsuse võimupiiridesse.¹⁸²

179. RA, ERA.27.1.69, l. 67, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile miilitsaülematele, 6.8.1919. Vt ka RA, ERA.30.1.9, l. 134.

180. Politsei Peavalitsuses muutusi oodata. – Päevaleht, 5. november 1919.

181. RA, ERA.30.1.9, l. 114, Lääne maakonna miilitsaülema telefonogramm Politsei Peavalitsuse ülemale, 18.7.1919.

182. RA, ERA.30.1.9, l. 115, Politsei Peavalitsuse ülema telefonogramm Lääne maakonna miilitsaülemale, 18.7.1919.

Gustav von Knorring.
Foto: Bernhard Lais.
 RA, EAA.1850.1.564, foto 1

Ora valla miilitsavanem, kellele nüüd anti käsk läbiotsimine läbi viia ja vastuhaku korral protokoll koostada,¹⁸³ kirjutab, et oli esialgu läbiotsimata jätnud, kuna „oleks läbiotsimine juba korda pantud, oleks nüüd Knorringil kindel põhjus olnud, et proua läbiotsimise tagajärjel suri“, ning palus juhul, kui läbiotsimist siiski kästakse toime panna, vastavat käsku kirjalikult.¹⁸⁴ Samuti saatis ta maakonna miilitsaülemale Knorringi jahipüüsi ja revolvriloo ärakirjad koos Alveri pealdisega, mille järgi Knorringi laskeriistu ära võtta ei tohtinud.¹⁸⁵ 25. juulil kirjutab Haapsalu miilitsaülem Ora valla miilitsavanemale teist korda, et Politsei Peavalitsuse 18. juuli telefonogrammi põhjal tuleb Knorringi sõjariistad ära võtta ja tema kantseleisse saata „selle peale vaatamata, et Sisemise Kaitse Ülema ähvardusline pealkiri olemas on“.¹⁸⁶

Sama päeva Sotsialdemokraadis kirjutati, et parunid ja nende käsilased, kellele oli kahju sõjariistadest loobuda, olid pannud kõik rattad käima, et neid tagasi saada. Kui Politsei Peavalitsuse ülema juures käimisest midagi välja ei tulnud, sest see „saatis nad otsekohe ilma sõjariistade tagasi andmata üle ukseläve tagasi“, mindi maaliitlasest Kaitseleidiu ülema Alveri jutule, kelles leiti „loomulikult oma huvide kaitsja“.

183. RA, ERA.30.1.22, l. 34, Haapsalu miilitsaülem Ora valla miilitsavanemale, 18.7.1919.

184. RA, ERA.30.1.22, l. 33, Ora valla miilitsavanem Haapsalu miilitsaülemale, 21.7.1919.

185. RA, ERA.30.1.22, l. 34, Ora valla miilitsaülem Haapsalu miilitsaülemale, 22.7.1919.

186. RA, ERA.30.1.22, l. 36, Haapsalu miilitsaülem Ora valla vanemale miilitsaülemale, 25.7.1919.

Just neil päevil oli Haapsalust Politsei Peavalitsusele teatatud, et Alver oli käskinud kellelegi parunile sõjariistad tagasi anda, „sest viimane olla tema hea sõber“. Kui militsionäär seda seadusevastast käsku ei täitnud, ähvardas Alver ta ametist tagandada, mille peale Politsei Peavalitsus oli teinud militsionäärile korralduse käsku igal juhul täita. Asja kohta Alveri käest järele küsides oli see upsakalt vastanud, „et tema olla nimetatud „kindral-kuberneriks“, ning tal on seepärast õigus otsekohe ametist tagandada kõik alamad ametnikud, kes tema kāske ei täida. Kuna Politsei Peavalitsus polnud säärasest nimetamisest midagi kuulnud, anti asi vabariigi valitsusele seiskoha võtmiseks.¹⁸⁷

Mida valitsus asjast arvas, pole selge, kuid 3. augustil kandis Lääne maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsusele ette, et Knorringi kodu oli eelmisel päeval läbi otsitud ning sõjariistad ära võetud.¹⁸⁸ 6. augustil saadeti Haapsalu miilitsaülemale aga siseminister Hellati enese kiri, milles kästi äravõetud laskeriistad ja püssirohi Knorringile jalamaid tagasi anda,¹⁸⁹ ning juba järgmisel päeval saigi viimane oma asjad uuesti kätte.¹⁹⁰

Baltisakslaste vara konfiskeerimise küsimus

Veel üks oluline dimensioon baltisakslaste vastu rakendatud survemeetmete juures oli seotud just samal ajal ette valmistatava maaseaduse arutelude ning baltisakslaste vara konfiskeerimise küsimusega laiemalt. Jõukamate baltisakslaste omandi, eriti neile kuuluva maa ja muu kinnisvara riigistamist silmas pidades oli kogu saksa rahvusgrupi süüdistamine ebalojaalsuses ja riigivastastes salasepitsustes Eesti ametivõimudele igati kasulik ja ka loogiline ettevõtmine. See aitas nii juriidiliselt kui ka poliitiliselt diskrediteerida baltisakslaste õigust oma varale ja samal ajal legitimeerida Eesti Vabariigi õigust seda neilt ära võtta.

Nagu baltisakslaste vastaste survemeetoditega üldse, oli sobiv pinnas — või isegi tellimus — selliste sammude astumiseks avaliku arvamuse näol olemas. Näiteks kirjutati 6. juunil Sotsialdemokraadis, et „[n]üüd, kus alganud parunid uut orjastamissõjakäiku meie vabariigi vastu, ootab terve rahvas, et saab välja kistud ussisugu oma juurtega“, ja seetõttu olevat lollus rääkida tasu maksmisest riigistatud maade eest: „Kas peab eestlane veel tasu maksuma oma valatud vere eest. Ei! Rahvas ootab

187. Kokkupõrge politsei peavalitsuse ülema ning kaitseliidu ülemate vahel. – Sotsialdemokraat, 25. juuli 1919.

188. RA, ERA.30.1.9, l. 116, Lääne maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsuse ülemale, 3.8.1919.

189. RA, ERA.30.1.9, l. 117, siseminister Hellat Haapsalu miilitsaülemale, 6.8.1919.

190. RA, ERA.30.1.9, l. 118, kinnitus relvade ja laskemoona kättesaamise kohta, 7.8.1919.

otsustavat sammu.¹⁹¹ 11. juunil lisas Võitlus: „Aga nüüd tahaksin näha seda „rahva“ kasude kaitsjat, kes neile parunitele, kes meie sõduritele lõhkevad kuulid vastu nägu saadavad, neile, kes seniajani rahvast on piinanud, vitsahirmu jaganud, rahvast veriselt karistanud, tahaksin näha seda meest, kes neile mõisaherradele nüüd maa eest tasu tahaks maksta.“ Võitluse arvates tuli maa võtta kohe ja ilma igasuguse tasuta, mitte aga minna „alandlikuna, paragrahv ühes, raha teises käes, ning palud[a] mõisnikku, et andku ta ometi sandiraha eestki maalapikest“.¹⁹²

Sarnased meeolud olid levinud ka Asutavas Kogus. 11. juulil toimunud maaseaduse komisjoni koosolekul teatas sotsiaaldemokraat Johan Jans, et „[p]raegu ei või tasumaksmisest rääkida, seda võis enne landeswehri sõda veel mõelda. Meie hävitame kodus üksmeele, kui tasu maksame“. Teised komisjoniliikmed olid temaga üldjoontes nõus, ehkki rahvaerakondlane Jaan Lõo arvas, et kuna *Landeswehr*'i küsimust ei või terve suurmaapidajate klassi peale laiendada, peaks igale isikule tasu maksmist eraldi otsustama, ning Kristliku Rahvaerakonna liige Anton Laar seletas, et enne tasu otsustamist tuleks järele kuulata, kui suur on toetus Balti aadlile välismaal ja ega maade tasuta võõrandamisest välispoliitilisi probleeme ei teki.¹⁹³

Tegelikult oli ebausaldusväärsedeks peetud baltisakslaste vara rekvireerima hakatud juba Vabadussõja alguses. Näiteks kui Eestimaa rüütelkonna endine peamees Eduard von Dellingshausen, kelle Tallinnast lahkumise keeld oli pärast Konstantin Pätsi vangilaagrist kodumaale tagasijõudmist tühistatud, oli 27. novembril 1918 jäädavalt Saksamaale sõitnud,¹⁹⁴ võttis sõjaväe korterikomisjon juba detsembri alguses üle tema kolm korterit aadressil Pikk tn 19, põhjendades seda sellega, „et maja omanik, kes Eesti riigi ära andmises okkupatsiooni ajal juhtivat osa mängis, oli ära põgenenud ja oma korteri tühjaks jätnud, kuna Eesti riigi kaitsjatel tarvilikka korterisi saadaval ei olnud“.¹⁹⁵

27. märtsil 1919 ilmus Riigi Teatajas ka siseminister Oina määrus, mille järgi oli piirkondades, kus sõjaseadus välja kuulutatud, rindeülematel õigus sekvestreerida või aresti alla panna „kõikide seesuguste isikute varandused, kes Eesti vabariigi vastu töötamas oma varanduste ehk nende sissetulekute abil“, „kui seesuguste varanduste

191. Need pole oma kuritegevust veelgi lõpetanud. – Sotsiaaldemokraat, 6. juuli 1919.

192. Kas nüüd või ei iialgi! – Võitlus, 11. juuli 1919.

193. RA, ERA.15.2.369, l. 44, maaseaduse komisjoni koosoleku protokoll, 11.7.1919.

194. **E. Laaman.** Eesti iseseisvuse sünd, lk 355; **A. Pajur.** Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt, lk 117.

195. RA, ERA.2315.1.27, l. 77, Kindralstaabi valitsuse sideosakonna ülem sõjavägede ülemjuhataja staabi ülemale, 8.5.1919.

kasutamine kuriteolist või üleastlikku tegevust võimaldab“.¹⁹⁶ Seega oli sekvestreerimisteks antud teatav ametlik alus, mis edaspidist tegevust ilmselt kergendas.

Landeswehr'i sõja ajal nõuded baltisakslaste vara konfiskeerimiseks eskaleerusid, kusjuures põhjenduseks polnud enam tingimata sõjaline või majanduslik vajadus, vaid soov paruneid kui klassi nõrgendada või hävitada. Näiteks 26. juunil kirjutati Sotsialdemokraadi juhtkirjas, et maa eest tasu makstes antaks baltisakslastele võimalus tegutseda kaubanduse ja tööstuse alal; seda ei tohtivat aga poliitilistel põhjustel neile enam lubada: „Babelon peab täielikult hävinema“, kuna seda nõuavad koju pöörduvad sõdurid ning selle nõudmisega peavad arvestama ka poliitilised erakonnad.¹⁹⁷

Samal päeval, 26. juunil 1919, ilmus Asutava Kogu maakomisjoni koosolekule erakorraliselt peaminister Otto Strandman, kes teatas, et tema isikliku arvamuse kohaselt võtab maaseaduse väljatöötamine palju aega, kuid just „käesolev poliitiline silmapilk“ oleks *Landeswehr*'iga peetavat sõda silmas pidades kõige kohasem rüütlimõisate ülevõtmiseks, kuna on selge, et paljude mõisnike pojad sõdivad *Landeswehr*'is Eesti Vabariigi vastu, paljud mõisnikud on Eestist lahkunud ja okupatsiooni ajal Saksa võimu teeninud. Strandmani arvates tuli rakendada sõjaseaduse piirkonda kuuluvate maade kohta käivaid Vene määrusi, mille põhjal oli kindralkuberneridel — Eesti puhul sõjavägede ülemjuhatajal — õigus sekvestri alla võtta liikumata vara ja sissetulekuid, mida kasutatakse kuritegelikuks otstarbeks või mille korratu pidamine on kahjulik üldistele huvidele¹⁹⁸ — st vara, mida tegelikult oli mainitud juba siseministri 27. märtsi määrukses.

Maakomisjon kiitis peaministri kavatsuse sekvestreerida riigi julgeoleku kindlustamiseks riigile hädaohtlike kodanike varad otsekohe heaks¹⁹⁹ ning järgmisel päeval võttis sama otsuse vastu ka Ajutine Valitsus. Ülemjuhataja päevakäsuga nr 303 2. juulist 1919 pandi vastava ülesande täitmine Kaitseliidu ülema peale, kellele selleks otstarbeks anti kindralkubeneri õigused.²⁰⁰ See tähendab, et Eduard Alveri väited Gustav von Knorringi juhtumil ajal polnud kaugeltki mitte laest võetud ning vabariigile ohtlike isikute vara konfiskeerimine — või konfiskeerimata jätmine — oli tõesti tema võimupädevuses.

31. juunil moodustati Vabariigi Valitsuse otsusega sise-, põllutöö- ja kohtuministeeriumi esindajatest erikomisjon, mille ülesandeks oli 27. juuni otsuse

196. Riigi Teataja 1919, nr 18, lk 148, 27.3.1919.

197. Juhtkiri. – Sotsialdemokraat, 26. juuni 1919.

198. RA, ERA.15.2.369, l. 38, maaseaduse komisjoni koosoleku protokoll, 26.6.1919.

199. RA, ERA.15.2.369, l. 38.

200. RA, ERA.1.7.13, l. 2, erikomisjoni koosoleku protokoll, 1.9.1919.

elluviimisel sõjaväe võimudele abiks olla, vabariigile ohtlike kodanike kohta andmeid koguda ning olemasolevad süüdistusmaterjalid läbi vaadata ja neid hinnata.²⁰¹ Süüdistusmaterjalid olid needsamad, mille kogumisega Ostrat ja Politsei Peavalitsus juba mitu nädalat vaeva olid näinud, ning Ostrat oli siseministeeriumi esindajana ka ise erikomisjoni liige. 9. juulil otsustas erikomisjon olemasolevaid andmeid läbi vaadates, et neid on vaja täiendada ning nõuda täpsemaid teateid ohtlike kodanike „täielise nime, elukoha, varanduste ja äraandliku teguviisi kohta“.²⁰²

Ilmselt just selle nõudmise rahuldamiseks saadeti augustis Politsei Peavalitsusest maakondade miilitsaülematele ja nende kaudu kohalike miilitsajaoskondade ülematele korduvaid meeldetuletusi, et need täiendaks juba olemasolevaid nimekirju puuduvate andmetega või täpsustaks andmeid. Lääne maakonna miilitsaülem nõudis 5. augustil kõigilt talle alluvatelt miilitsajaoskondadelt, et koostatud nimekirjade puudused võimalikult kiiresti kõrvaldataks;²⁰³ 23. augustil aga heitis Ostrat talle ette, et Lääne maakonna vastused laekuvad liiga aeglaselt ning „[s]arnase pikaajalise asjaajamise tõttu ei saa mina Valitsuse otsust okkupatsiooni aja tegelaste kohta täide viia“. Politsei Peavalitsus nõudis, et kogu info ühe nädala jooksul ära saadetakse ning ähvardas, et käsu täpse täitmise eest vastutab miilitsaülem isiklikult.²⁰⁴

3. septembril toimus uus erikomisjoni koosolek, kus vaadati vahepeal kogutud ja täiendatud materjal läbi ning märgiti nimekirjas punase ristiga ohtlikena ära need isikud, „kelle üle käesolevate andmete põhjal võis oletada, et nad Eesti Vabariigi sihikindlad vaenlased on“. Selle nimekirja esitas erikomisjon Kaitseliidu ülemale „heaksarvamiseks ja järgnevateks korraldusteks“, soovitas sekvestreeritavad varad anda vastavate seaduste alusel põllutöministeeriumi valdusse ning luges oma tegevuse lõpetatuks.²⁰⁵

8. septembril raporteeris Kaitseliidu ülem Alver Laidonerile, et kuigi erikomisjon oli otsustanud sekvestreerida tervelt 217 isiku varad, oli talle materjali läbi vaadates selgeks saanud paljude süüdistuste pealiskaudsus, mistõttu pole võimalik nende kõikide vara sekvestreerida.²⁰⁶ Pole selge, kas see Alveri tõdemus jäigi erikomisjoni töö ainsaks tulemuseks, kuid kahtlaste baltisakslaste ja nende pooldajate vara laiaulatuslikku kohtulikku sekvestreerimist igal juhul ei järgnenud. Ilmselt oli

201. RA, ERA.1.7.13, l. 2, erikomisjoni koosoleku protokoll, 1.9.1919.

202. RA, ERA.1.7.13, l. 2.

203. RA, ERA.30.1.22, l. 54, Lääne maakonna miilitsaülem kõigile Läänemaa maakonna miilitsajaoskondade ülematele ja Haapsalu linna miilitsaülemale, 5.8.1919.

204. RA, ERA.30.1.9, l. 177, Politsei Peavalitsuse ülem Lääne maakonna miilitsaülemale, 23.8.1919.

205. RA, ERA.1.7.13, l. 2, erikomisjoni koosoleku protokoll, 1.9.1919. Erikomisjoni ristidega (ja ka paljude küsimärkidega) varustatud nimekirja vt RA, ERA.1.7.13, l. 3–46.

206. RA, ERA.1.7.12, l. 1, Kaitseliidu ülem sõjavägede ülemjuhatajale, 8.9.1919.

seoses *Landeswehr*'i sõja lõpuga selleks ajaks läbi saanud ka peaminister Strandmani soovitatud õige silmapilk, mil laialt levinud saksavastased meeleolud oleksid ülevõtmisi võinud kergendada.

Järelevalvemeetmed Bermond-Avalovi sõjakäigu ajal ja järel

Viimane Vabadussõja-aegne episood, kus poliitiliselt kahtlaste baltisakslaste ja nende pooldajate vastu survemeetmeid kasutusele võeti, leidis aset 1919. aasta sügisel, kui monarhistliku avantüristi Pavel Bermond-Avalovi ülemjuhatus alla koondus terve Saksa-Vene armee, sh ka varem Rüdiger von der Goltzi juhitud Rauddiviis ja suvel Eesti vägede käest lüüa saanud *Landeswehr*. Septembris ja oktoobris õnnestus Bermond-Avalovil vallutada Kuramaa ning 8. oktoobril siseneda Riia linna, kuid juba järgmisel päeval pandi Läti sõjaväe, Eesti soomusrongide ja Briti laevastiku koostöös edasitung seisma. Novembris aeti Bermond-Avalovi vabakorpused Lätist üldse välja ja Leedu väed löid nad lõplikult puruks.²⁰⁷

Esialgul polnud lüüasaamine aga kaugeltki mitte kindel ning Politsei Peavalitsus hakkas jälle nõudma järelevalvet Eestis elavate baltisakslaste üle. 9. oktoobril saatis Mihkel Ostrat laiali pika, hüüatusega „Isamaa on häda ohus!“ algava ringkirja, milles seletati, et „v. Gols'i ja Ko. röövsalkade osad“ olid Lätile kallale tunginud ning seetõttu oli oodata, et ka Eesti vägedel tuleb nendega lähemal ajal võitlusele asuda. Et sõjavägede tegevust kergendada, tuli tagala puhastada vaenulikust elemendist, mistõttu tehti miilitsaülematele ülesandeks täita kõiki juunikuus ja hiljem välja saadetud ringkirju okupatsiooniaegsete ja muude riigivaenulike isikute kohta täie rangusega ja rakendada valvealuste isikute regulaarse meldimise kohustust. Uuendusena tuli „iseäraliste ustavate miilitsaagentide kaudu“ erivalve alla võtta „kahtlase kuulsusega joogikohad, nagu kohvimajad, restorani puhvetid jne, kus poliitika juttusid käiakse ajamas“, ning seal tabatud kahtlased isikud jalamaid arreteerida. Samuti tuli silmas pidada, et ei peetaks salakoosolekuid, ja kontrollida, kas välismaa alamatel on sise-ministeeriumi väljastatud peatumisluba. Politsei Peavalitsusele tuli saata iganädalane raport rahva meeleolu ja korra kohta. Loiud või juhtnööre mittetäitvad miilitsaametnikud ähvardas Ostrat isiklikult sõjakohtu ette või jalamaid maalt välja saata.²⁰⁸

207. Eesti vägede osaluse kohta selles sõjas vt **Peeter Kaasik**. Sõda Bermondiga: Eesti vaatenurk. – Tuna 2018, nr 3, lk 73–89; **Mark R. Hatlie**. Riga at War 1914–1919. War and Wartime Experience in a Multi-Ethnic Metropolis. Marburg: Herder-Institut, 2014, lk 147–148.

208. RA, ERA.27.1.69, l. 85, Politsei Peavalitsuse ülema ringkiri, 9.10.1919. Ringkirja koopiald vt RA, ERA.30.1.9, l. 290; RA, ERA.26.2.6, l. 104–105.

17. oktoobril järgnes ringkirja lisa, milleks oli Pärnu maakonna miilitsaülemale välja töötatud sundmääruse kava 9. oktoobri korralduse rakendamiseks. Selle valju ettekirjutuse järgi pidid „viimaseid sündmusi Riia all silmas pidades“ kahe päeva jooksul registreerimisele ilmuma „kõik Balti aadeli soost sakslased, kõik Saksasoost isikud, kõik Saksamaa alamad ja kõik okkupatsiooni aegsed ametieestseisjad“. Registreerida tuli 15–70 aasta vanused meeste- ja 15–60 aasta vanused naisterahvad ning registreeritud isikutele välja jagada kaardid, millega nad pidid igal teispäeval ja reedel miilitsaülemale juurde ilmuma. Linnast või vallast lahkumiseks tuli paluda miilitsaülemale või -vanema luba, maakonna piiridest lahkumiseks maakonna miilitsaülemale luba. Ühtlasi käskis Pärnu maakonna miilitsaülem arreteerida kõik hulkuvad, ilma kindla elukohata mustlased ja toimetada nad maakonna miilitsavalitsusse; alalise elukohaga mustlased kuulusid aga nimetatud registreerimis- ja liikumispääsraamatu alla. Kõigilt välismaa alamatelt tuli nõuda lisaks passile ka siseministeeriumi väljastatud peatumisluba. Määruse vastu eksijad tuli anda sõjakohtu kätte või välja saata.²⁰⁹

Ajakirjanduses valitsevad meeleolud jäid aga *Landeswehr*'i sõja aegsest hüs- teerist kaugele. Baltisakslastest kirjutati küll palju, kuid seda peaaegu eranditult seoses maaseaduse vastuvõtmisega samal ajal, 10. oktoobril 1919. Samuti polnud sügaval Lätimaal — ehkki Eesti soomusrongide osalusel — toimuv konflikt avaliku arvamuse jaoks pooltki nii erutav, kui seda oli olnud *Landeswehr*'i sõda Eesti lõuna- piiri lähedal. Sotsialdemokraadis siiski ilmusid mõned käredad kirjutised Saksa välis- vaenlase aadressil. 10. oktoobri juhtkirjas seletati: „On tõstnud uuesti pead roojane krokodill Düüna taga. On alanud uus sõda põlatud vaenlasega,“ ning loodeti lõp- likule võidule: „Teeme nüüd seda, mis mineva kord kahjuks tegemata jäi. Tallame nüüd selle madu, kelle roojase tõule kahekümnendal aastasajal enam elamisõigust ei tohiks olla.“²¹⁰ Ka rindesõdurite kirjades lubati lõplikku kättemaksu: „Eesti mehed hõisakem rõõmu pärast! Saatus näib meile armulik olevat, ta nagu tahaks meile veel kord võimalust anda meie hinge pealt seda mustust ja tahma lõplikult maha pesta, millega see roojane elukas, kes 700 aastat tema kallal käperdas, teda määrinud.“²¹¹

Mingil määral jätkus ka „riigivaenulike isikute“ paljastamine. 15. oktoobril teatati Sotsialdemokraadis, et Putkaste mõisa valitseja, okupatsiooniaegne *Amts- vorsteher* „ei näi põrnu aru saavat, kus ta on, kas Eesti vabariigis või Saksa hertsogi riigis“, tema puhul olevat „teomeeste lahti ütlemine ja landeswehriiga kollitamine“ igapäevane asi. Ajaleht küsis tähendusrikkalt: „Ei tea kas Eestis sarnaseid võimusi

209. RA, ERA.30.1.9, l. 291, Politsei Peavalitsuse ülem kõikide maakondade ja Tallinna, Tartu, Narva ja Viljandi miilitsaülematele, 17.10.1919.

210. K. A. Rahu urtsikutele, sõda lossidele! – Sotsialdemokraat, 10. oktoober 1919.

211. **Juhan Alver**. Kiri sõjaväljalt. Mida varem, seda parem. – Sotsialdemokraat, 15. oktoober 1919.

oleks, kes peaks üle Landeswehri ootajate käima, või peab lootma oma „ortspolitse“ peale?“²¹² Kirjutati sellestki, et Politsei Peavalitsus oli miilitsaülematele andnud valjud eeskirjad „Balti parunite ja nende sabarakkude, kui ka hangeldajate kohta“.²¹³ Seega polnud tingimata vaja jääda lootma ainult oma *Ortspolizei*, st spontaansete vägivallameetmete peale. Ühtlasi kirjutati juba 15. oktoobri Sotsialdemokraadis, et Saksa toetuse äralangemise tõttu oli Bermond-Goltzi sõjakäik ilmselt nurja minemas ning avaldati vaid lootust, et „Bermond oma bandedega Düüna taha istuma [ei] jää“.²¹⁴ Teistes ajalehtedes oli toon veelgi vaoshoitum ning suvistele ähvardustele baltisakslaste aadressil oli ammugi piir pandud.

Olukorra suhtelisest rahulikkusest annavad tunnistust ka iganädalased ettekanded rahva meeleolu kohta. Tallinna linnamiilitsa 3. jaoskonna ülem teatas 20. oktoobril, et mingeid erilisi teateid riigivastase tegevuse kohta pole õnnestunud koguda ning saksa soost elanikud püüavad oma jutuga üldse väga ettevaatlikud olla, samas kui „[v]asta oksa tallitavad aga Vene kodanikkud, peale käesoleva pealetungimise võitude Petrogradi peale“, „lausa püütakse igasugu kõrkust ülesnäidata, seejuures Vabariiki ähvardades“.²¹⁵ 24. oktoobril teatas Lääne maakonna politseiavalitsuse ülem, et „[p]raegu peale viha pealetungivate sakste vastu elanikude seas muud märgata ei ole“. Küll aga oli ta oma ringreisil maakonnas tähele pannud, et parunid on vihased maaseaduse pärast, mida oli selleks ajaks juba rakendama hakatud.²¹⁶ Mingil määral tekitas rahulolematust ka järelevõtmemeetmete uuesti kehtestamine. 27. oktoobril teatas Lihula politseiülem, et „möödaläinud nädalal oli valve all olevate isikute meeleolu kaunis kõrgendud. Paljud tunnevad endid sellega haavatud olema, et valve alla satusivad ja avaldavad oma pahameelt ka varjamatult. Teised isikud jälle ei pane selle peale pealt näha palju rõhku, pealt näha jäävad enam vähem rahuseks“.²¹⁷

Nagu *Landeswehr*'i sõja ajal, nii protesteeris Saksa diplomaatiline esindaja nüüdki (14. oktoobril) Saksa alamate registreerimise vastu. Talle vastati, et kõik Eesti vabariigi vastu vaenulikult meelestatud isikud on pandud politsei järelevalve alla nende rahvusest sõltumata,²¹⁸ kuid ilmselt just selle protesti tõttu teatas Ostrat 21. oktoobril järjekordses ringkirjas, et kõik Eesti-vaenulikud isikud tuleb registreerida

212. Martnast. Landeswehrlane-mõisavalitseja. – Sotsialdemokraat, 15. oktoober 1919.

213. T. Abinõud mustade jõudude vastu. – Sotsialdemokraat, 17. oktoober 1919.

214. –s. Bermond-Goltzi sõjakäik nurja minemas. – Sotsialdemokraat, 15. oktoober 1919.

215. RA, ERA.27.1.69, l. 94, Tallinna linnamiilitsa 3. jaoskonna ülem Tallinna miilitsaülemale, 20.10.1919.

216. RA, ERA.30.1.9, l. 295, Lääne maakonna miilitsaülem Politsei Peavalitsuse ülemale, 24.10.1919.

217. RA, ERA.30.1.9, l. 21, Lihula politseiülem Lääne maakonna politseiülemale, 27.10.1919.

218. RA, ERA.957.11.90, l. 118, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 27.10.1919.

rahvusest hoolimata, „tegelikult on aga politsei ülemad asjast niiviisi aru saanud, et siin ainult saksa soost isikutega tegemist on“. See viga tuli parandada; võõrast soost mittekahtlased isikud tuli registreerimata jätta.²¹⁹

Juba kaks päeva hiljem, 23. oktoobril, teatati aga miilitsaülematele, et 9. oktoobri käskkirja 1. paragrahv kaotab jõu ning 14. juunil ja hiljem välja antud salajasi ringikirju okupatsiooniaegsete tegelaste kohta ei tule enam kõiges täita. Valvet tuli hoida ainult poliitiliselt kahtlaste saksa soost isikute üle, samas kui Saksa alamad ja baltisakslased, kes poliitilisi kahtlusi ei äratanud, tuli valve alt välja arvata. Teised 9. oktoobri ringkirja paragrahvid pidid siiski edasi kehtima.²²⁰ 27. oktoobril avaldas Saksamaa esindaja juba teist korda teravat protesti²²¹ ning 1. novembril tuletas Ostrat politseiülematele taas meelde, et 9. oktoobri ringkirjas nimetatud kahtlaste Eesti-vaenulike isikute all „ei tule mitte Saksariigi alamaid üleüldse ilma vahet tegemata mõista“.²²²

Juba mõni nädal hiljem loobuti järelevalvemeetmetest täiesti. 10. novembril kirjutas Lihula politseiülem, et „[m]eeleolu valve all olevate isikute hulgas on juba üsna rahuline. Esimene ärritus on kadunud. Ainult mõni üksik vahete vahel avaldab pahameelt, et registreerimine veel ei ole ära kadunud, kuna naabrid juba on lahti saanud sellest kohustusest“.²²³ Kaua enam siiski oodata ei tulnud. 22. novembril vabastati siseministeeriumi korraldusel kõik isikud, kes seni registreerimiskohustusest veel vabad ei olnud, sellest viivitamatult.²²⁴

Sellega olid Eesti ametivõimud Vabadussõja ajal poliitiliselt kahtlaste baltisakslaste ja nende poolehoidjate vastu kasutusele võetud survemeetmetest lõplikult loobunud. Ainult iganädalaste trafaretsete meeleoluraportite saatmine jätkus veel aastaid. Näiteks teatati 21. detsembril 1922 Orissaare vallast Saare maakonna politseiülemale järgmist: „Kannan ette, et minule alluvas raioonis on kord hea ja rahva meele olu rahuloldav. Vallas elutsevate Balti sakslaste teguviisis riigivastasust

219. RA, ERA.27.1.69, l. 88, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile politseiülematele, 21.10.1919. Koopiaid vt RA, ERA.30.1.9, l. 326; RA, ERA.26.2.6, l. 97.

220. RA, ERA.27.1.69, l. 90, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile politseiülematele, 23.10.1919. Vt koopiati: RA, ERA.30.1.22, l. 110.

221. RA, ERA.957.11.90, l. 118, Saksa diplomaatiline esindaja Eestis Eesti välisministeeriumile, 27.10.1919.

222. RA, ERA.27.1.69, l. 98, Politsei Peavalitsuse ülem kõigile politseiülematele, 1.11.1919. Koopiaid vt RA, ERA.30.1.9, l. 327; RA, ERA.30.1.22, l. 114.

223. RA, ERA.30.1.9, l. 335, Lihula politseiülem Lääne maakonna politseiülemale, 10.11.1919.

224. RA, ERA.30.1.32, l. 61, Lääne maakonna miilitsaülem kõigile Lääne maakonna politseiülematele, 29.11.1919.

märgata ei ole.“ Raporti aluseks toodi Saare maakonna politseiüleva salajane ettekirjutus 14. oktoobrist 1919.²²⁵

Kokkuvõtteks

1918. aasta novembris *de facto* alguse saanud omariiklus andis eestlastele juba ammu igatsetud võimaluse panna kodumaal kehtima demokraatlik valitsussüsteem ning seada jalule sotsiaalne ja rahvuslik õiglus — muidugi sellisel kujul, nagu eestlased sellest aru said. Nende püüdluste olulisim väljund oli 1919. aastal vastu võetud maa-seadus, mis esimest korda viis lõviosa Eesti maaomandist riigi kätte ning likvideeris baltisakslaste sajandeid kestnud võimu aluspõhja.

Kuna võim Baltimaades oli ajast-aega olnud eeskätt baltisakslaste võim, siis isegi enamlastega peetud Vabadussõja ajal oli eestlastel kalduvus pidada oma põhivaenlaseks ikkagi „paruneid“, kellelt kardeti Eesti omariikluse vastu suunatud poliitilis-sõjalisi aktsioone kuni riigipöördekatseteni välja. Murele andsid alust baltisakslaste vaated ja teod alles hiljuti lõppenud Saksa okupatsiooni ajal, mitmesugused märgid nende jätkuvast ebalojaalsusest Eesti Vabariigile ning Balti hertsogiriigi sõjaväena loodud *Baltische Landeswehr*’i edukas tegevus Läti vastu, ja selle levikut võis karta Eestissegi. Just sellesse raamistikku asetub Eesti sõjavägede jaoks võidukalt lõppenud *Landeswehr*’i sõda; peamisest, Võnnu lahingust sai Võidupühaks institutionaliseerituna 1930. aastate eesti rahvusluse jaoks kõige tähtsam Vabadussõja episood üldse.²²⁶

Maareformi ja *Landeswehr*’i sõjaga võrreldes on Eesti ametivõimude Vabadussõja-aegsest tegevusest hoopis vähem tuntud erinevad sõjaväelised ja politseiilised surve- ja järelevalvemeetmed, nagu liikumisvabaduse piiramine, registreerimis- ja meldimiskohustus, salajane valve, relvade konfiskeerimine jne. Nende eesmärk oli valve all hoida, võimaluse korral aga kohtu alla anda kõik okupatsiooniaegsed tege-lased ja *Landeswehr*’ile kaasatundjad, kelleks baltisakslaste kõrval võisid olla ka riigisakslased või eestlased.

Järelevalvemeetmeid asuti ette valmistama kohe pärast Ajutise Valitsuse tegevusse astumist 1918. aasta novembris, kuid otseste repressioonide kõrgaeg saabus *Landeswehr*’i sõja ajal, mil avalik arvamus oli baltisakslaste vastu eriti üles ärritatud.

225. RA, ERA.30.2.240, l. 154, Orissaare politseijaoskonna üleva raport, 21.12.1922. Tegelikult tulnuks viidata Lääne maakonna miilitsaüleva ettekirjutusele 1919. aasta 11. oktoobrist.

226. Vt **Karsten Brüggemann**. Celebrating Final Victory in Estonia’s ‘Great Battle for Freedom’: The Short Afterlife of 23 June 1919 as National Holiday, 1934–1939. – Afterlife of Events. Ed. by Marek Tamm. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2015, lk 154–177.

Sõjaväeliste survemeetmete avapauguks ja ühtlasi ka tipphetkeks olid soomusrongide divisjoni staabiülema kapten Johannes Poopuu ja Valga komandandi kohusetäitja lipnik Juhan Kriisa korraldatud lausaretteerimised 6.–7. juunil 1919 Valgas. Nagu *Landeswehr*'i sõjale üldse, pani sellele omavolilisele aktsioonile piiri välisriikide diplomaatiline sekkumine või hirm selle ees. Sarnased asjaolud piirasid survemeetmete rakendamist hiljemgi, eriti mis puudutas välisriikide, eeskätt Saksamaa kodanikke. Ka sõjaväe juhtkond püüdis agressiivsete meeleolude õhutamist pigem hoiduda.

Kõrvuti Eesti sõjaväevõimude, eriti Kaitseliidu ülemate tegevusega järelevalvemeetmete kehtestamisel püüdsid (balti)saksavaenulikkude avalikkude arvamust ära kasutada ka Eesti poliitikud, eriti aktiivselt just sotsiaaldemokraadid. Oma häälekandja Sotsiaaldemokraat veergudel sakslaste vastu käremeelselt sõna võtnud partei katsus siseminister Aleksander Oina võimupiirkonda kuuluva Politsei Peavalitsuse ning selle parteilasest ülema Mihkel Ostrati abil koostada okupatsiooniaja tegelaste ja *Landeswehr*'i pooldajate täpseid nimekirju ning koguda kokku kõik vajalikud süüdistusmaterjalid. Ühtlasi tuli kehtivatest Vene kriminaalseadustest leida „eestlaste vaenlaste“ süüdimõistmiseks sobivad paragrahvid ning luua kõrgem kriminaalkohus, mis nende süüasjade arutamisega tegeleks. Ilmselt oli süüdimõistmise kõrvaleesmärk süüdimõistetud isikute vara konfiskeerimine, mis võinuks veelgi radikaliseerida samal ajal käimas olnud arutelusid maareformi üle.

Üks põhjus, miks see proskriptsioonide ja poliitilise kohtumõistmise programm siiski läbi ei läinud, oli 1919. aasta juulis eesti enamlaste ja Eesti Maarahva Liidu õhutusel puhkenud Oinaadi skandaal, mille käigus Politsei Peavalitsuse ülem Ostrat end parteilise tagakiusajana avalikkuse ees kompromiteeris. Näib, et Politsei Peavalitsuse energilisele tegutsemisele seadsid omad piirid ka välisriikide diplomaatilisest sekkumisest võimalus ning politsei- ja sõjaväevõimude konkurents, niisamuti politseiinstitutsioonide algelisus ja ressursside piiratus. Olulisim faktor oli ilmselt aga see, et *Landeswehr*'i sõda jäi lühikeseks ning sõja alguses üles koetud avalik arvamus rahunes võrdlemisi kiiresti maha. Sobiv olukord peaminister Strandmani soovitatud sekvestreerimisteks jäi seega ära kasutamata osalt õige momendi möödumise, osalt aga Ostrati kokkuklopsitud süüdistusmaterjalide vettpeidamatuse tõttu.

1919. aasta 26. juulil teatati ajakirjanduses, et Eesti iseseisvuse vastaste ja maa äraandmise süüdi olivate registreerimine viiakse Politsei Peavalitsuses juba lähemal ajal lõpule; nimekirjas olevat umbes paarsada isikut, kelle kohta on olemas kindlad süütoendid, mis juba neil päevil prokurörile edasi antakse.²²⁷ Tagantjärele on siiski selge, et Eesti ametivõimud olid võimetud midagi ette võtma isegi kõige silmapaistvamate okupatsiooniaja tegelastega (nt Martin Nurm), samas kui suur hulk aega

227. Viimased teated. Okkupatsiooni tegelaste registreerimine. – Tallinna Teataja 1919, 26. juuli.

raisati tühiste, osalt lausa ajalehekuulutuste kaudu kogutud kaebustel põhinevate juhtumite peale (nt Glanström ja Bendson). 1919. aasta sügisel Bermond-Avalovi avantüüri ajal tehtud uus katse baltisakslaste vastu survemeetmeid rakendada jäi eeskirjade erakordsest valjust hoolimata hoopis jõuetuks ning sama aasta novembri lõpu poole loobuti neist üldse.

Kohtuliku karistuse osaliseks sai kokkuvõttes vaid üks okupatsiooni aja tegelane: Heinrich von Stryk, kelle Riigikohus otsustas 1935. aastal lõplikult ilma jätta kahjutasust temalt võõrandatud maade eest.²²⁸ Eesti ametivõimude tegevusest põhjustatud ebameeldivusi said Vabadussõja ajal tunda aga paljud baltisakslased ning võib arvata, et senisest suuremat lojaalsust Eesti Vabariigile see neis esile ei kutsunud. Samuti pole teada, et õnnestunuks paljastada konkreetseid salasepitsusi Eesti Vabariigi vastu.

Lõpuks võiks küsida, kas ametlikult sanktsioneeritud repressioonid hoidsid ehk ära mitteametlikke vägivallategusid. Otsustades Eesti avalikkuse meeleolude järgi eriti *Landeswehr*'i sõja algusjärgus, pole võimatu, et mingil määral peab see tõesti paika. Mida edasi, seda ebatõenäolisemaks selline seos aga muutub, ning veel aastaid tagantjärele miilitsajaoskonna ülematelt korjatud igapäevased meeleoluraportid olid vaevalt enam kui tühi paberimäärimine.

Loodetavasti annab see käsitlus uusi teadmisi eesti-baltisaksa suhete ajaloost kriitilisel ajajärgul, mil baltisaksa poliitilise eliidi anneksionistlikud tulevikuplaanid olid Saksamaa sõjakaotuse tõttu ühtäkki põrmu varisenud, eesti rahvuslased aga ühest küljest Vene revolutsiooni äärmuseni radikaliseerumise ja teisest küljest Antandi sõjavõidu tõttu ootamatult võimuareenile tõusnud. Ühtlasi loodan, et olen suutnud tutvustada millegipärast haruldasevõitu, kuid siiski vajalikku vaatenurka Vabadussõjale: näha selles muu hulgas ka 1918. aasta Saksa okupatsiooni järellugu.

Estonians and 'the Enemies of Estonians': Repressive Measures against Baltic Germans and their Supporters during the Estonian War of Independence

The focus of this article is Estonian-Baltic German relations during the Estonian War of Independence, a critical time period when the annexationist dreams of Baltic German political elites had been crushed together with Germany's defeat in the world war, and the Estonian nationalist politicians—due to a multitude of factors, including the extreme radicalisation of the Russian Revolution and the victory of

228. RA, ERA.1356.2.5432, l. 32–33, Riigikohtu administratiivosakonna asi nr 254 II, 1935.

the Entente—suddenly found themselves the supreme authority in their own country. Simultaneously, my aim is to present a somewhat rare but nevertheless necessary perspective on the War of Independence: to see it as the aftermath of the 1918 German occupation of Estonia.

Estonian statehood, thus established *de facto* in November 1918, gave the leaders of the Estonian national movement a long-desired opportunity to introduce in their native country a democratic system of government and to put in place the principles of social and national justice—of course, as understood by the Estonians. A major outcome of these efforts was the land reform initiated in autumn 1919, which for the first time transferred the major part of arable land in Estonia over to Estonians and thereby liquidated the economic basis of centuries-old Baltic German noble rule.

Until the land reform was completed (and to a degree even beyond it), the Baltic Germans continued to exist in the Estonian imagination as the primary enemies of Estonian national aspirations. This was true even during the War of Independence, fought primarily against the Red Army. Estonian fears that members of the Baltic German minority were hoping for—or even plotting—the demise of the young Estonian state also rested on a number of concrete factors, which included the Baltic Germans' enthusiastic welcome of German occupation troops in Estonia in 1918, their more or less public gestures of disloyalty in Estonia and abroad, and, not least, the successful operations against the national government of Latvia by the *Baltische Landeswehr*, established as the military force of the Baltic German-German puppet state, the United Baltic Duchy. It was in this tense situation in early June 1919 that hostilities broke out between the *Landeswehr* and the Estonian army—apparently in large part provoked by the Estonian side. The main battle in this conflict—victorious for the Estonians—in the 1930s became celebrated as Victory Day, institutionalised as the most important single episode in the entire War of Independence.

In addition to the well-known events of the land reform and the *Landeswehr* War, there was yet another way that the Estonian authorities, both the military and the police, engaged with the 'Baltic German question'—by adopting various surveillance and repression measures against the members of the Baltic German minority. These included limiting their freedom of movement, imposition of the duties of registration and weekly reporting back, secret surveillance, confiscation of weapons, etc. The general aim of such measures was to control and monitor, and, if possible, prosecute the various 'occupation-era personalities' and sympathisers of the *Landeswehr* in the country. In addition to Baltic Germans, these could also include Germans (i.e. German citizens) and Estonians.

The preparation of surveillance and repression measures began almost immediately after the Estonian Temporary Government was able to resume its activities thanks to the lifting of the German occupation. The high point of repressions came during the early days of the Landeswehr War, when Estonian public opinion was particularly livid over Baltic German ‘treachery.’ The opening shot—but also the high point—of military repressive measures against Baltic German civilians was the mass arrests conducted in the town of Valga on 6–7 June 1919 on the orders of Captain Johannes Poopuu, the Chief of Staff of the Estonian Armored Trains Division, and Ensign Juhan Kriisa, the Deputy Commandant of the town of Valga. As was the case with the Landeswehr War itself, the consequences of this *ad hoc* operation were limited due to the interference of foreign embassies, or at least by the concern of the higher-ups that such interference may be forthcoming or escalating. For that end, the Army High Command also attempted to quell the wave of anti-Baltic German sentiment in Estonian newspapers.

In parallel with the actions of the military authorities (in particular, the Estonian Defence League was tasked with monitoring Baltic Germans’ activities), the riled-up public opinion also presented an opportunity to the Estonian political elites, particularly those of the Social Democratic party. The Social Democrats had much power as the leading coalition partner in the incumbent government and their newspaper, *Sotsialdemokraat*, was on the forefront of publishing anti-Baltic German propaganda. Going further, the Ministry of Interior headed by Aleksander Oinas attempted to use its subordinate Police Directorate (*Politsei Peavalitsus*), headed by loyal Social Democrat Mihkel Ostrat, to bring together all the existing evidence and to compile detailed lists of all ‘occupation-era personalities’ and Landeswehr supporters. Ostrat also scoured the still-valid Tsarist Russian penal code for paragraphs suitable to prosecute these ‘enemies of Estonians’, whose cases were to be handled by a separate ‘higher criminal court’ to be established by the Constituent Assembly. It seems that a likely side-objective of the expected convictions was to enable the Estonian authorities to requisition the convicted persons’ property, a step that could have further radicalised the ongoing land reform discussions.

One notable reason why this programme of proscriptions and politically-motivated prosecution failed to take off was the so-called ‘Oinaad’ scandal in July 1919, which led to Aleksander Oinas’s resignation. In the course of these events, which involved both the leadership of the illegal Estonian Communists and the newspaper of the leading Estonian right-wing party, Ostrat managed to oust himself as a politically motivated hack unsuitable to serve as the impartial Director of Police. It seems that the projected work of the Police Directorate was further impaired by the diplomatic interference of other countries, notably Germany, and the competition between military and police authorities. The general lack of preparedness and

shortage of resources of the Estonian police probably also played a role. The most important factor, however, must have been the fact that the Landeswehr War turned out to be short, and Estonian public opinion, riled up in the beginning of the war, calmed down relatively quickly.

In the end, the Estonian authorities proved to be incapable of prosecuting even the most notable of ‘occupation-era personalities’, while considerable time and resources were spent on entirely insignificant cases—some of them based on complaints submitted in response to the Police Directorate’s classified ads in Estonian newspapers. A new attempt to introduce renewed surveillance measures against Baltic Germans was made during the Bermond-Avalov campaign in October 1919, but this effort seems to have mostly failed in spite of the exceptional harshness of the proposed regulations. Towards the end of November, the measures—some of them still in place from June—were abandoned entirely.

The suggestion presented by Prime Minister Otto Strandman towards the end of the Landeswehr War that Baltic German land holdings be requisitioned if the owner could be proven to have used them to aid the enemy, also failed to be implemented though the necessary decisions to do so had been taken—partially because the right moment had passed, partially because the evidence gathered by Ostrat’s subordinates was so inconclusive. In the end, there was exactly one ‘occupation-era personality’ who received a court-mandated punishment for actions against the Estonian state: namely, Heinrich von Stryk, whom the Supreme Court of Estonia decided to leave without compensation for the lands requisitioned from him. Even this decision was not taken until 1935.

Nevertheless, numerous lists of suspicious persons were compiled by the Police Directorate, and many people were secretly watched and investigated. All in all, a substantial number of Baltic Germans and their suspected supporters must have suffered under the repressive surveillance and monitoring measures introduced by the Estonian authorities during the War of Independence. It is unlikely this made them any more loyal towards the young Estonian state, and the Estonian authorities also failed to unmask any Baltic German plots against Estonia. Finally, it is worth asking whether the officially mandated repressions helped avoid unofficial acts of violence. Based on public opinion in Estonia in the opening stage of the Landeswehr War, it is possible that, to a degree, the answer was affirmative. Nevertheless, that connection must have become less significant over time, and any ‘protection’ which the attention of the Estonian authorities gave the Baltic Germans and their supporters was probably significantly offset by the problems caused to them.

Lühendid

- DMA – Saksa sõjaarhiiv
(*Abteilung Militärarchiv des Bundesarchivs in Freiburg*)
- EAM – Eesti Ajaloomuuseum
- EELK – Eesti Evangeelne Luterlik Kirik
- EKP – Eestimaa Kommunistlik Partei
- ERKK – Eesti Rooma-Katoliku Kirik
- EÜS – Eesti Üliõpilaste Selts
- IWM – Briti impeeriumi sõjamuuseum (*Imperial War Museum*)
- LVA – Läti Riigiarhiiv (*Latvijas Valsts arhīvs*)
- LVVA – Läti Riiklik Ajalooarhiiv (*Latvijas Valsts vēstures arhīvs*)
- MM – SA Eesti Meremuuseum
- PAAA – Saksa välisestuse poliitiline arhiiv
(*Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*)
- RA – Rahvusarhiiv
- RGVA – Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv
(*Российский государственный военный архив*)
- SALM – Sihtasutus Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
- SFNV – Sotsialistlik Föderatiivne Nõukogude Vabariik
- TLA – Tallinna Linnaarhiiv
- TLM – Tallinna Linnamuuseum
- TNA – Suurbritannia Rahvusarhiiv
(*The National Archives of the United Kingdom*)
- VM – Viljandi Muuseum
- VSDT(b)P – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Tööliste (bolševike) Partei
- VSDTP – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei
- DGKKA – Direktivó Glavnogo Komandovanija Krasnoj Armii
- DKFKA – Direktivó komandovanija frontov Krasnoj Armii
- RT – Riigi Teataja
- SSRLII – Socialističeskaja Sovetskaja Respublika Latvii v 1919 g. i
inostrannaja intervencija